

Vem rökte alla dessa pipor?

**– en historisk-arkeologisk studie av kritpipor och rökning i
1600- och 1700-talens Sverige
med genus- och intersektionalitetsperspektiv**

Robert Bergman Carter
ARKH04
2013-12-13
Kandidatuppsats i Historisk arkeologi HT 2013
Lunds universitet
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Handledare: Mats Roslund

LUNDS
UNIVERSITET

Tack till:

Mats Roslund för insiktsfull handledning med allt vad det innebär

Jes Wienberg för synpunkter och vägledning

Arne Åkerhagen för inspiration, litteraturtips och bildmaterial

Moa Johansson för litteraturtips, tålamod och stöd

Abstract

Who Smoked all these Pipes? -An Historical Archaeological Study of Clay Tobacco Pipes and Smoking in 17th and 18th Century Sweden with a Perspective of Gender and Intersectionality

Since the middle of the last century, excavated clay tobacco pipes have been used for dating post-medieval sites with the aid of extensive typologies and dating techniques. Until recently, social aspects of smoking represented by clay tobacco pipes have been relatively unexplored. In Sweden little attention has been paid to social implications of pipes and smoking in the 17th and 18th centuries, and most texts rely on present-day notions of pipe smoking, uncritically treating the excavated pipes as artifacts belonging to a male lifestyle. This essay sets out to show that clay tobacco pipes are a useful source for interpreting and discussing social aspects of life in the 17th and 18th centuries by applying a gender- and intersectionality-aware approach to historic documentation of smoking, pipes, and osteological material in Sweden.

My study shows that tobacco smoking was widespread among both women and men in Sweden during the 17th and 18th centuries. Social proscriptions seem to have dictated where it was appropriate for people to smoke, according to social standing and gender. Upper-class people preferred ritualized smoking in private locations, while peasants and countryfolk smoked more freely. Peasant women smoked during the 17th and 18th centuries, but not in public, while women from lower societal classes were unimpeded by social proscriptions about public smoking, something that brought down criticism from the upper-class men who described them in writing.

Long, smooth pipes, preferred by the upper classes, were more expensive than shorter, coarser pipes used by the lower classes. Decorated pipes also functioned as identity-bearing material culture. Smoking in pipes of different lengths also resulted in different ways of smoking, which resulted in varying marks in the osteological material. People smoked in different ways, in different types of clay tobacco pipes, in different places and for different reasons, due to social proscriptions based on intersectional identities.

Keywords: Clay Tobacco Pipes, Gender, Intersectionality, Identity, Smoking, Tobacco, 17th century & 18th century Sweden, Historical Archaeology

Innehållsförteckning

Kapitel 1: Inledning	s. 1
1.1 Introduktion till ämnet och syftesformulering	s. 1
1.2 Teori	s. 3
1.2.1 Genus	s. 3
1.2.2 Intersektionalitet	s. 3
1.3 Material och metod	s. 4
1.4 Begränsningar	s. 5
Kapitel 2: Vem rökte och varför?	s. 6
2.1 Tobakens spridning i Europa	s. 6
2.2 Tobaksrökningen når Sverige	s. 7
2.3 Tobaken som medicin	s. 8
2.4 Tobakskonsumtionen i Sverige - tonvis med tobak och miljontals pipor	s. 9
Kapitel 3: Synen på rökning under 1600- och 1700-talen	
3.1 Synen på rökande kvinnor under 1600- och 1700-talen i bild	s. 10
3.2 Synen på rökande kvinnor under 1600- och 1700-talen i text	s. 13
3.3 Dannikekvinnan – ett exempel på nutidens syn på 1600- och 1700-talens rökande kvinnor	s. 16
3.4 De rökande över- och medelklassmännens syn på sig själva och andra rökare under 1700-talet	s. 17
Kapitel 4: Don efter person – kritpipor, rökning och social stratifiering	s. 19
4.1 Varierande kvaliteter, längder och priser på kritpipor	s. 19
4.2 Pipornas dekor och kopplingen till rökarens identitet	s. 21
4.3 Social stratifiering, genus och kritpipornas spår i det osteologiska materialet	s. 24
Kapitel 5: Avslutning	s. 26
5.1 Slutsatser	s. 27
5.2 Möjliga utgångspunkter för framtida forskning	s. 29
5.3 Sammanfattning	s. 30
Referenser	s. 34
Litteratur	s. 34
Digitalt	s. 36
Bilder	s. 37

Kapitel 1: Inledning

1.1 Introduktion till ämnet och syftesformulering

Kritpipor, tobakspipor tillverkade av bränd lera, är vanligt förekommande i det eftermedeltida arkeologiska materialet i större delen av världen. Fragment av pipor återfinns i Sverige såväl i urbana som i marina miljöer liksom på mer rurala platser, såsom torp. Kritpipor har sedan mitten av det förra århundradet varit en av arkeologer uppskattad fyndkategori, detta då de lämpar sig mycket väl för dateringar. En kombination av anledningar förklarar varför kritpipor har många potentiella användningsområden inom den eftermedeltida arkeologin. Piporna var billiga att köpa och de var så sköra att de oftast gick sönder då de tappades. Chansen att piporna skulle lagas, eller på något annat sätt återanvändas om de gick sönder var mycket liten, varpå chansen att pipfragmenten blev en del av det arkeologiska materialet i direkt anslutning till att de gick sönder därför är mycket god. Det faktum att de är tillverkade av bränd lera gör att piporna klarar att utså ”harsh depositional environments” (Gojak & Stuart 1999). Utvecklingen av pipornas formgivning förändrades i tydliga steg från slutet av 1500-talet fram till 1900-talet, och mellan 1600-talet och det tidiga 1800-talet följer dessa förändringar relativt generella intervaller om cirka 20 år. Vidare är det inte ovanligt att tillverkarstämplar finns på pipornas huvuden, vilket kan ge pipan såväl proveniens, datering, och i vissa fall prisklass. I samband med detta uppvisar variationer i pipornas kvaliteter, storlekar, dekor och proveniens skillnader som möjliggör tolkningar av sociala dimensioner såsom klasstillhörighet, i vissa fall politiska ställningstaganden, samt etnicitet.

Den europeiska litteraturen om kritpipor behandlar i främsta rummet pipornas funktioner som dateringsunderlag. Ett flertal relativt nyligen publicerade artiklar menar att kritpipsforskningen i Europa stagnerat i dessa till ämnet återkommande resonemang om dateringsmöjligheter, och efterlyser en ökad teoretisk medvetenhet kring kritpipor. Craig Cessford (2001) efterlyser analyser av kritpipornas sociala funktioner och påpekar exempelvis att forskningstrenderna kring kritpipor i Australien, Mellanöstern och Nordamerika nu börjat bli mer teorimedveten. Vidare menar Cessford att en medvetenhet om olika konsumtionsformer och skick, ”the tobacco consumption package”, är nödvändigt för att förstå uttryck av bland annat social stratifiering genom tobakskonsumtion (2001). Lise Loktu presenterar i sin masteruppsats *Kritpiper som habitus* (2009, s. 9) bland annat en forskningshistorisk analys av de teman som behandlats inom kritpipsforskningen och visar detta i en graf. Här framkommer tydligt att ”typologi, dateringsmetoder och referanslitteratur” dominerat fältet från år 1950 fram till början av 2000-talet då kategorin ”socialhistoriske perspektiv” blir dominerande. Även här konstateras att socialhistoriska perspektiv ännu inte slagit igenom i den europeiska forskningen (Loktu 2009, s. 9).

I anslutning till det mycket omfattande arkeologiska fyndet av till stor del intakta kritpipor vid en grävning vid Slussen i Stockholm år 1984 fick svensk kritpipsforskning ett uppsving. Bland annat publicerades utställningskatalogen *Kritpipor* av Stadsmuseet i Stockholm år 1985 (*Kritpipor* 1985). Även denna katalog behandlar tillverkare, tillverkningsmetoder samt i mindre utsträckning bruket av tobak.

Sällan lyfts konsumenterna – rökarna – fram i texter som behandlar kritpipor. Från svenskt håll har större delen av litteraturen kring kritpipor, liksom övrig europeisk forskning inom området, rört typologier, dateringsmetoder och identifieringen av tillverkare. En forskningsinsats som är särskilt nämnvärd är Arne Åkerhagens. Hans många verk fokuserar på fynd i Sverige, pipornas historiska kontexter där vissa ansatser till socialhistoriska beskrivningar återfinns, svenska kritpipstillverkare, och presentationer av de olika dateringsmetoder som finns att tillgå och är högst användbara för dateringar av kritpipor som hittas i Sverige (exempelvis 1985; 1997; 2004; 2006; 2008; 2012a; 2012b).

Ur ett arkeologiskt perspektiv är forskning som analyserar kritpipor med fokus på sociala aspekter och funktioner i Sverige i regel begränsade. Vissa undantag finns dock när det kommer till tolkningar av kritpipornas sociala funktioner inom svensk arkeologi. Åkerhagen pekar på hur ”detta lilla föremål” kan användas för att ”avläsa såväl den ekonomiska och politiska utvecklingen i Europa som konsttrender” (2012a, s. 3). I en magisteruppsats från Stockholms universitet presenterar Veronica Christaller (2010) en översikt av pipornas funktion som identitetsmarkörer med fokus på genus med exempel från bland annat Nordamerika, Europa och i mindre utsträckning Sverige. Arkeologen Louise Olsson uppvisar en medvetenhet om tolkningsmöjligheter kring kritpipornas sociala funktioner då hon presenterar hur ”dyra, polerade pipor till billiga pipor av enklaste slag påvisar en mycket tydlig social skiktning” och att pipor med tecken på lagning fungerar som bevis på att ”fattiga människor [...] lagade sina pipor i viss mån” (2004, s. 171 ff), men här saknas dock ett genusmedvetet förhållningssätt. En uttalad tolkare av kritpipornas sociala aspekter är Stig Welinder. Han har i ett antal texter presenterat teorin att tobaksrökning under lång tid var en aktivitet knuten till manligt genus (1992; Stenbäck Lönnquist & Welinder 2007; 2008). Av Welinder har piporna huvudsakligen tolkats som manliga artefakter, särskilt i 1700-talsmiljöer (Stenbäck Lönnquist & Welinder 2008, s. 173; 2007, s. 122).

Ulrika Stenbäck Lönnquist och Welinder påstår exempelvis att arkeologiska fynd av 1700-talskritpipor i fäbodsmiljöer i Dalarna är bevis på att män avsiktligt deponerat kritpiporna som en maktmanifestation gentemot kvinnorna som levde där: ”the clay pipes defined the boundary of women when men and women worked in close juxtaposition, and they – the pipes and the absent men – controlled women by themselves” (2008, s. 175 f). Om piprökning i 1700-talets Sverige generellt skriver Stenbäck Lönnquist och Welinder:

Smoking became a phenomenon belonging to male lifestyle and male pleasure. On the continent, examples of women smoking are more frequent, but we have found no paintings or drawings from the Swedish 18th century portraying female smokers. We gave up after finding visual representations of more than fifty male smokers but not a single female one. The pictures display upper-class social life and rural indoor scenes as well as outdoor working scenes, but not a single female smoker. Further there are no female crania earlier than the 19th century reported from North Europe with dental wear-marks from pipe smoking (2008, s. 173).

Min avsikt med den här uppsatsen är först och främst att hörsamma och tillmötesgå Cessfords och Loktus efterlysning av en ökad teoretisk medvetenhet kring kritpipornas och rökningens sociala funktioner. Jag ska, med utgångspunkt i Cessfords ”tobacco consumption package” även titta närmare på vilka som rökte, hur och var de rökte, samt varför och när olika sociala grupper rökte.

För att både bevisa att det är möjligt att gå bortom kritpipornas traditionella funktion som dateringsunderlag och närmare granska rökningens sociala dimensioner ska jag analysera kritpipor och tobaksrökningens historia med ett genusperspektiv. Samtidigt avser jag i följande text ifrågasätta huruvida det är möjligt att utesluta att även kvinnor rök ur de hundratusentals hela och fragmenterade kritpipor som framkommit vid arkeologiska utgrävningar i Sverige. Detta ska jag göra genom att titta närmare på rökningen främst i Europa och Sverige, och i enstaka fall Nordamerika, från dess införande i den Gamla världen på 1500-talet fram till 1800-talets början, med störst fokus på 1600- och 1700-talen.

1.2 Teori

1.2.1 Genus

Eftersom syftet med min uppsats är att presentera en diskussion med alternativa tolkningsmöjligheter för fynd av kritpipor i allmänhet och 1600- och 1700-talspipor i synnerhet har jag valt att använda mig av ett genusperspektiv för att i möjligaste mån frångå rådande androcentricitet i förståelsen kring kritpipors identitetsbärande funktioner. Vid en överblick av den hittills utkomna litteraturen om kritpipor behandlas de, som ovan nämnt, antingen explicit eller implicit som manligt betingade artefakter. I denna uppsats skall genusrelevanta aspekter lyftas fram för att visa hur kritpipors tolkningspotential kan utökas och således bidra med något nytt till den eftermedeltida arkeologins syn på kritpipors genus- och identitetsrepresentativitet.

Genus ska i den här uppsatsen förstås som socialt och kulturellt konstruerade kategorier som enligt feministisk kritik är särskilda från det biologiska könet. Genus är alltså uppfattningar om skilda egenskaper mellan de biologiska könen, baserat på kulturellt och socialt konstruerade kategorier som appliceras på dessa. Det är här viktigt att poängtera att dessa sociala konstruktioner även utgör grunden för vad som anses och ansetts vara manligt. Judith Butler, som menar att genus är performativt, beskriver hur ”handlingar, gester, utföranden” fabricerar och upprätthåller maktstrukturer som kontinuerligt bekräftar vedertagna identitetskategorier som bygger på såväl fysiska som semiotiska uttryck som kan vara både implicita och explicita (Butler 2007, s. 214). Identitetskategorier såsom ”kvinna” eller ”man” utgör, med en förståelse av detta grunden för socialt konstruerad maktutövning.

Materiell kultur, i den här uppsatsen kritpipor, men även det skriftliga källmaterial som behandlar tobaksrökningens historia som presenteras, måste ses som spår av aktiva sociala identitetsuttryck som kan ge insyn i var deras brukare, och i källmaterialens fall, dess producenter och mottagare, befann sig i sin samtids sociala hierarkier. Den materiella kulturen interagerar och betingas av sina omgivande samhällsstrukturer och möjliggör därmed en ökad förståelse för bland annat genusrelationer, sociala strukturer, etniciteter, rituella handlingar, religion och ideologi i det förflutna (Vandkilde 2000, s. 4). Genom att kontextualisera arkeologiskt och skriftligt material med exempelvis genusperspektiv är det alltså möjligt att få en inblick i det förflutna, vilket i sin tur ger såväl den materiella kulturen som diskussionerna omkring den ett historiskt värde och relevans för vår förståelse av både historien och vår samtid.

1.2.2 Intersektionalitet

Som jag nämnde ovan utgör kategorierna ”kvinna” och ”man” endast grunden för socialt konstruerad maktutövning. Ett sannolikt oräkneligt antal fysiska och semiotiska uttryck kan vidare appliceras på en individ för att placera densamma i en ständigt föränderlig hierarki baserad på ytterligare sociala konstruktioner. Genuskonstruktioner ska därför i denna text även förstås som ”relationell[a] konstruktion[er]” (Arwill-Nordbladh 2001, s. 34), som ett nätverk av identitetsdefinierande kategorier bestående av ett myller av uttryck, eller föreställningar, där motparter ständigt definitionsmässigt värderas och på så vis bidrar till skapandet av komplexa sociala kategorier. Medvetenhet om dessa identitetsskapande faktorerers existens och hur de samverkar i identitetsskapande kan, i analytiska forskningssammanhang, benämnas intersektionalitet (Lykke 2010, s. 73 ff).

Intersektionalitetsbegreppet har sitt ursprung i den så kallade Black Feminist-rörelsen i USA, och mer specifikt myntades det teoretiska begreppet av Kimberlé Crenshaw i slutet av 1980-talet som en kritik mot synen på kvinnor som en homogen grupp. Crenshaw menade att svarta kvinnor diskriminerades och exkluderades på grund av deras hudfärg, kön och en mängd andra faktorer, och belyste därmed behovet av en mer analytiskt komplex

medvetenhet av de sociala mekanismer som ligger till grund för förtryck och exkludering (Crenshaw 1990; Lykke 2004, s. 71).

En grundläggande medvetenhet om att dessa faktorer är aktiva i identifikationsprocesser är nödvändig för att belysa de enormt komplexa tolkningsmöjligheter som detta perspektiv möjliggör. Genus och identitet som diskursiva konstruktioner och de hierarkier de skapar och rör sig inom utgörs som ovan nämnt av ett myller av faktorer såsom exempelvis kön, klasstillhörighet, hälsotillstånd, etnicitet, sexualitet och ålder. Människors beteenden, nu som då, faller inte alltid in under kategorierna ”kvinnligt” eller ”manligt”, snarare konstrueras identitet genom genusbetingade handlingar och den materiella kultur som därmed förknippas (Meskell & Preucel 2004, s. 130).

Exempel på hur intersektionalitetsteori kan fungera i analyser av identitet kan kortfattat illustreras genom vår samtida föreställningar om rökare och rökning på följande vis: gruppen rökare kan i sig inte tolkas som en homogen grupp, något som dels blir uppenbart i exempelvis valet, tillgången, eller de ekonomiska faktorerna som spelar in i vilken typ av rökverk en rökare väljer eller förväntas välja för sin tobakskonsumtion, samt i vilken kontext tobakskonsumtionen äger rum. Kopplingen mellan kön, socioekonomisk status och tobak blir exempelvis direkt uppenbar om vi analyserar vår idealiserade förförståelse av exempelvis cigarrökande och konjaksdrickande herrar i en salongsmiljö. Samma typ av förförståelse för socioekonomisk bakgrund och identitet spelar in i våra föreställningar kring exempelvis en kvinna som röker en Blend menthol-cigarett under en köksfläkt i ett miljonprogramskök.

Identitet är något som enligt Lynn Meskell och Robert W. Preucel dessutom är ständigt föränderligt. De menar att individer förknippar sig med, förknippas med och lever inom en mängd identitetskategorier under sina liv, samtidigt som de genom olika identitetsskapande processer ansluter till desto fler kategorier genom utövandet av dessa (Meskell & Preucel 2004, s. 122). För den nutida tolkande arkeologin problematiseras detta ytterligare genom forskares svårigheter att frigöra sig från identitetskategorier som i dagsläget utgör gränser för vår förståelse av identitet: ”what we see as natural exists largely within our own temporal and cultural borders, yet we take this as fixed and ’natural’ and thus transferable to ancient contexts” (Meskell & Preucel 2004, s.123).

1.3 Material och metod

Som jag tidigare nämnde är sociala aspekter i litteraturen om kritpipor mycket sparsam. Vänder man sig däremot till skrifter av mer tobakshistorisk karaktär finns ofta uppgifter som relaterar till rökningens spridning och utbredning. I en ansats att komplicera den koppling till manlighet och rökning som presenteras av bland annat Welinder, som uttryckligen menar att kritpipor bör tolkas som manliga artefakter, och av andra som utan att vidare problematiserar eller presenterar ett genusperspektiv i sina slutsatser kring kritpiporna, och som därmed förutsätter en manlig närvaro vid fynd av kritpipor, har jag valt att använda mig av litteratur som tar upp tobaksrökningens historia i både Sverige och utlandet. Särskilt fokus har legat på litteratur som på något sätt uppmärksammat rökande kvinnor i Sverige och svenska Finland. I första hand består materialet av andrahandskällor i form av tobakshistoriska texter, vilka jag anser användbara för min text, då dessa ofta fokuserar på tobaksrökningens sociala aspekter.

Svar på frågor kring rökningens sociala aspekter ligger ovan nämnt inte i den litteratur som behandlar kritpipor ur ett arkeologiskt perspektiv. Således har jag vänt mig till litteratur som pekar mot att även kvinnor rökte i Sverige under 1600-talet fram till 1800-talet. Min förhoppning är, som ovan nämnt, att kunna visa varför, hur och var människor, både män och kvinnor, från skilda sociala grupper rökte ur kritpiporna. Flertalet av de tobakshistoriska texter jag använder mig av har publicerats av Svenska Tobaksmonopolet AB, dess senare efterträdare Svenska Tobaks AB och Swedish Match genom Tobaks- och tändsticksmuseum.

Många av dessa texters källor har jag lyckats verifiera och i vissa fall själv tagit del av, och jag håller därför dem som sanningsenliga.

Vid tillfällen då information om förhållandena i Sverige varit bristfällig, i synnerhet avsnittet om rökande kvinnor i bild, har jag vänt mig till Holland, England, Tyskland, Norge och Frankrike, där ett flertal bilder föreställande rökande kvinnor från både 1600- och 1700-talen är kända. Vid mina jämförelser av publicerad forskning kring hur rökande kvinnor framställdes i text under 1600-, 1700- och till viss del 1800-talen syns stora likheter mellan framförallt Tyskland, Norge och Sverige, varför bilderna från utlandet med stor sannolikhet reflekterar en syn som varit någorlunda samstämmig med den som då rådde i Sverige.

Avsnitten som rör pipornas identitetsbärande funktioner hämtar information om tillverkningsmetoder och kvalitetsskillnader från Holland och Sverige och presenterar även prisuppgifter och förklaringar för hur kunsaker om detta kan vara användbart inom arkeologin. För att ytterligare nyansera tolkningsmöjligheterna kring vem som var rökare avser jag även presentera argument av experimentell och fenomenologisk karaktär som talar för att rökning av kritpipor inte alltid satte spår i det osteologiska materialet.

1.4 Begränsningar

De främsta begränsningarna för min analys är av praktisk art. Såväl tidsramen inom vilken denna text skulle skrivas som ekonomiska faktorer har inverkat på urvalet av källmaterial. Användandet av andrahandskällor har både för- och nackdelar. Fördelar är bland annat tillgängligheten; ett tacksamt exempel på detta är historikern Arne Munthes (1940) gedigna genomgång av dokument och arkivmaterial rörande tobakens historia i Sverige om vilken en diger notapparat vittnar. Munthe, som ett barn av sin tid, har dock säkerligen förbisett en mängd genusrelevanta aspekter i sin genomgång av källmaterial, varför en förnyad blick på materialet han använt sig av sannolikt skulle kunna leda till nya insikter om sociala aspekter av tobaksrökningen i Sverige.

Jag vill här även poängtera min medvetenhet om att ett flertal konsumtionsformer för tobak förekommit och förekommer än idag. Ett flertal andra former av tobakskonsumtion existerar och har existerat, exempelvis nässnus, munsnus, tuggtobak, cigarrer, cigariller, cigaretter, men även tobakslavemang och salvor har förekommit (de la Motte 1955, s. 29; Cessford 2001). Dessa typer av tobakskonsumtion lämnar mycket sällan avtryck i det arkeologiska eller osteologiska materialet och de är således inte lika lämpliga, ur ett arkeologiskt perspektiv, som föremål för en studie av tobaksbrukets sociala dimensioner. Vissa av dessa konsumtionsformer kommer att nämnas, framförallt bruket av nässnus under 1700-talet, men fokus ligger som nämnt på kritpipornas och kritpipsrökningens sociala dimensioner.

En analys med intersektionalitetsperspektiv bör ha som ansats att identifiera och ta med så många identitetsskapande variabler som möjligt för att undvika generaliseringar. Då vissa av dessa variabler är mycket svåra att urskönja baserat på kritpiporna, bildmaterial och skriftligt material har jag medvetet valt att utesluta granskningar av exempelvis synen på rökande HBTQ-personer i min granskning av kritpipor som identitetsmarkörer. Vidare har endast mycket litet fokus lagts på etnicitet, då detta endast kommer att iakttagas i fall där finländska rökare beskrivs.

Kapitel 2: Vem rökte och varför?

2.1 Tobakens spridning i Europa

För att förstå tobaksrökningens ursprungliga diffusion till och i den Gamla världen är en kortfattad presentation av bakomliggande faktorer nödvändig. Européernas första kontakt med tobaksrökning skedde redan i samband med Columbus första resa till den Nya världen. Därefter tycks det ha dröjt några år innan tobaken åter uppmärksammades i europeiska källor (Norton 2008). Snarast behandlades tobaken under 1500-talets första hälft som kuriositet eller ”en exotisk medicin eller konstig leksak” (Courtwright 2003, s. 26). Jordan Goodman (1994), menar att samtliga europeiska kolonialmakter med kontakter med den amerikanska kontinenten mötte tobaken, oavsett om de var i Karibien, Syd- eller Nordamerika. Däremot var det till en början endast engelsmännen som rökte tobaken i pipa, med början strax efter 1500-talets mitt (Oswald 1975, s. 3; Dunhill 1981, s. 5 ff) och det var i England rökningen populariserades först. Lise Loktu menar i sin masteruppsats, som bland annat behandlar tobaksrökningens spridning i Europa och till Norge, genom att se på dess bakomliggande mekanismer genom Pierre Bourdieus habitus-teorier och Homi K. Bhabhas teorier om mimicry, att synen på de atlantseglande sjömännen som hjältar och förebilder låg bakom rökningens spridning till lokalbefolkningen i hamnstäderna. Loktu menar att sjömännen, med ett mer modernt ord, personifierade vad som nu kallas ”coolt”, och att detta var en avgörande faktor för tobakens vidare spridning till de europeiska hamnstädernas befolkning. Loktu menar även att atlantseglande matrosar, underklassen bland besättningsmännen, kan ha spridit tobaksrökningen till engelska hamnstäder decennier innan rökningen introducerades till det engelska hovet av Sir Walter Raleigh (Loktu 2009).

År 1571 tycks tobaksrökning varit väletablerad i England, något som noterades av William Harrison: "In these daies the taking-in of the smoke of the Indian herbe called 'Tobaco' by an instrument formed like a little ladell, whereby it passeth from the mouth into the head and stomach, is gretlie taken-up and used in England" (Oswald 1975; s. 3; Cordry 2001, s. 74). I och med att Raleigh introducerade tobaken vid drottning Elizabeths hov på 1580-talet accepterades och legitimerades tobakspipor som en aristokratisk modeaccessoar (Loktu 2009, s. 28). I England tycks alltså tobaksrökning i kritpipor väletablerad i samhällets alla klasser vid slutet av 1500-talet. Rökande adliga sjöofficerare som Sir Walter Raleigh och Sir John Hawkins, med kontakter med det engelska hovet kom säkerligen att spela en viktig roll för tobakens spridning i de högre samhällsklasserna, medan deras besättningsmän spred vanan bland lägre samhällsklasser.

Det trettioåriga kriget lyfts genomgående upp i tobakshistoriska sammanhang som den främsta bakomliggande faktorn för tobakens spridning till den breda massan i Europa (Sandahl 1892, s. 424; Munthe 1940, s. 16; Bonds 1980, s. 273; Courtwright 2003, s. 27). Courtwright menar att:

Soldater har, tillsammans med sjömän, handelsmän, diplomater, studenter, immigranter, gästarbetare, flyktingar och turister, sedan länge utgjort den psykoaktiva revolutionens förtrupp. Arméer, vars led fylls ut av ensamstående män ur underklassen som plågas av ömsom leda, trötthet och rädsla, var naturliga offer för drogbruk. De färdades överallt och hade med sig nya droger och metoder som de införde i länderna där de stred. Efteråt återvände de hem med kunskap om droger som de skaffat sig utomlands (2003, s. 27).

Det tycks alltså sannolikt att det ursprungligen var män ur underklassen som spred tobaksrökningen till den breda massan, först till både Europas och Skandinavien hamnstäder och senare vidare inåt landet. Det är inte svårt att föreställa sig att svenska soldater som mött rökande sjömän eller soldater, som med sin livsstil och rökning enligt Loktu kan ha

personifierat vad som idag kallas coolt, varpå de haft tillfälle att prova rökningen, vilket gav dem tröst och fungerade som ett tidsfördriv i fält. En viktig detalj att påpeka i sammanhanget är att många kvinnor följde med på den svenska arméns fälttåg. Indikationer finns på att kvinnor och barn som följde med trossen i antal motsvarade den armé de följde efter (Tellström 2012, s. 81 ff). Dessa kvinnor kan mycket sannolikt ha börjat röka under den svenska arméns fälttåg på kontinenten och tagit med sig bruket hem till Sverige.¹ Sedermera blev de svenska soldaterna och sannolikt även de kvinnor som följt dem i fält säkerligen både fysiskt och psykiskt beroende av tobaken och hade sedan svårt att sluta röka när de återvände hem. Således fortsatte de att röka och sprida bruket i sina hemtrakter. Först efter att tobaken av olika anledningar legitimerats av hovet och adeln spred sig bruket att röka även till samhällets övre skikt.

På så vis går till och med tobakens införande och spridning i Europa att knyta an till sociala identitetskonstruktioner och genus; rökning fungerade för sjömän och soldater både som ett tidsfördriv och som något som sannolikt utmärkte dem som exotiska och världsvana, medan tobaken för överklassen kom att fungera som en exotisk lyxvara.

2.2 Tobaksrökningen når Sverige

Även i Sverige finns de i dagsläget tidigaste kända beläggen för tobaksrökning i en hamnstad – Norrköping. Här hittades år 2010 en engelsk kritpipa som daterats till 1590-talet. Även tidigare forskning menar att tobaksrökningen nådde Skandinavien via engelska sjömän (Gottsegen 1940, s. 119; Bonds 1980, s. 273). En intressant detalj är att det i dagsläget tidigaste kända skriftliga omnämmandet av tobak i Sverige är ett brev från 1594 skrivet av en kvinna från överklassen, Ebba Lillienhök, som ber sin son skicka ”ett ondt kraut på latin kallat nicotia eller peta” från hans köksträdgård (Åkerhagen 2012a, s. 25). Vad fru Lillienhök avsedde att använda tobaken till framkommer dessvärre inte, men det bekräftar att en kvinna redan kring tiden för tobakens införande i Sverige på något sätt nyttjade tobaken.

Tullanteckningar från Stockholm år 1601 visar på en tidig införsel av tobak och pipor (Junhem 2004, s. 23). Den verkliga spridningen av tobaksrökningen till Sveriges lägre klasser tycks som ovan nämnt varit ett resultat av soldater som vände hem under och efter det trettioåriga kriget (Munthe 1940, s. 16; Bonds 1980, s. 273; Courtwright 2003, s. 27). Dessa soldater återvände till sina gamla liv som bönder och etablerade därmed rökandet och efterfrågan på tobak även i Sveriges inland. Som ovan nämnt är det sannolikt att även de kvinnor som följde med den svenska armén under det trettioåriga kriget började röka. År 1780 menade historikern Bengt Bergius att ”det måste varit före Christinas tid som Tobaken här fick insteg”, och vidare påpekar han att det i Sverige var ”ibland Allmogon som detta bruk upkom och fortplantades” (1785, s. 50).

Kring 1630-talet tycks tobaksbruket, och framförallt rökningen ha spridit sig mycket fort genom hela Europa och till Sverige. Ett riksrådsprotokoll från år 1635 påpekar exempelvis att ”ingen bonde ähr och nu snart som icke skall dricka tobach” (de la Motte 1955, s. 17). Att även kvinnor och barn tagit till sig bruket att röka är uppenbart i en redogörelse från generalguvernören i Finland, Per Brahe den yngre, som år 1638 rapporterade att:

Lättia och drickerij tager dagligen till j synnerhet dryckenskapen, huilcket sig mäst förorsakar af tobaks otijdige och öfverflödige brukande, att ingen snart sagt finnes, både qwinna, Man, ungh och gammal, som icke både snuffna och dricka Tobak seendt som bitida brukar. (de la Motte 1955, s. 19)

¹ Många marketentare under det trettioåriga kriget var kvinnor, och det var dessa som sålde bland annat tobak till soldaterna i fält (Tellström 2012, s. 86 ff).

Tobaksbruket som Brahe beskriver och kritiserar kan med största sannolikhet tolkas som ett nöjesbruk, där tobakens medicinska aspekter är sekundära, om de ens var närvarande. Det är i min mening en kritik med vissa nyanser – han kritiserar inte tobaksnyttjandet per se, snarare tycks han invända mot hur tobaken används. Det är underklassens utbredda vanerökande, som han dessutom kopplar till en ökad alkoholkonsumtion och lathet, ett nöjesbruk, som står i fokus. Kritiken kan med andra ord tolkas som att den är riktad mot underklassens rökskick.

Bevis för synen på tobaksrökning som ett nöje finns även från adeln och hovet vid denna tid; det var mycket riktigt inte bara i de lägre samhällskikten som tobaksrökningen snabbt blev populär i Sverige. Från 1630 finns belägg för att bruket av tobak och pipor nått högsta ort då det togs med i Hovförtäringen under rubriken ”Extra Ordinaria” (de la Motte 1955, s. 16). Tobaksbrukets diffusion i Europa tycks vid 1630-talet varit i det närmaste total. Folklivsforskaren Tobias Norlind påpekar att ”redan under 1600-talet omtalas tobaksbruket ej sällan hos [den svenska] allmogen, och 1700-talets första del [...] såg bruket sprida sig äfven till kvinnorna och barnen” (1912, s. 397). Bland den svenska allmogen, underklassen, var med andra ord tobaksbruket, till överklassens förskräckelse, vid slutet av 1600-talet och början av 1700-talet näst intill allmänt. Goodman menar att det enda som påverkade tobakens spridning negativt var ekonomiska faktorer och tillgänglighet: ”specific social proscriptions, if they existed at all, were unimportant” (1994, s. 63).

2.3 Tobaken som medicin

Sannolikt är att tobaksrökningen tillskrevs sina medicinska egenskaper efter att den introducerats av sjömän och fått en viss spridning. Den medicinska synen på tobaksrökning är dock mycket viktig att poängtera, dels för att den befäst och legitimerat tobaksrökning, och dels för att den avslöjar mycket om synen på vilka som uppmanades röka. Det är här viktigt att poängtera att kroppen enligt den då rådande europeiska medicinska filosofin, den galeniska humoralpatologin, bestod av fyra kroppsvätskor. Dessa var blod, slem, svart och gul galla, medan kroppen i sin tur hade fyra kvaliteter: varm, kall, torr och fuktig. En frisk kropp hade balans mellan dessa och uppvisade harmoni mellan dessa kvaliteter och dess motsvarande kroppsvätskor. Bedömdes en person, oavsett kön, av en läkare vara kall och fuktig, då passade exempelvis tobaksrökning utmärkt som ett medel mot detta (Goodman 1994, s. 39 ff). Kvinnor, vars kroppar enligt humoralpatologin var kalla och fuktiga, var alltså väl lämpade för tobakens hälsofrämjande egenskaper (Goodman 1994, s. 92).

Bland de tidigaste skriftliga europeiska källorna som tar upp tobak är det mycket riktigt dess till synes helbrägdagörande egenskaper som prisas. Exempel på synen på tobak på något som i det närmaste kan liknas vid en universalmedicin finns bland annat i England, där doktorn William Barclay påpekade att tobaken var ”one of the best and surest remedies in the world” (Dunhill 1981, s. 7). I Spanien listade Nicolas Monardes redan 1571 mer än 20 åkommor mot vilka tobak skulle vara ett ypperligt medel. Bland dessa återfinns cancer, tandvärk, astma, magont, mask, törst och hunger (Cordry 2001, s. 74). Monardes text utgjorde sedermera grunden för senare påståenden om tobakens helande egenskaper; år 1585 skrev Thomas Hariot, en vetenskapsman som följde Sir Walter Raleigh till den engelska kolonin Roanoke Island, att ”men and women of great calling, as els, and some learned Physicians also, is sufficient witness” till tobaksrökningens ”vertues” (Goodman 1994, s. 44-49). Paul de Renaulme skrev vid 1600-talets början att tobak var särskilt nyttigt för kvinnor, han menade att tobaksbruk kunde bota kvinnors huvudvärk, tandvärk och lungkatarr (Goodman 1994, s. 63). Även från Holland finns belägg för synen på tobak som nyttig för kvinnor. I slutet av 1600-talet uppmanade Beintema van Peima i sin bok *Tabacologia* exempelvis gravida kvinnor att röka då detta skulle främja matsmältningen (1690).

Tobakens medicinska aspekter påverkade sannolikt rökningens spridning i även i Sverige. Rekommendationer om tobakens välgörande egenskaper redovisades redan år 1633

av Professor Johannes Franckenius som i avhandlingen *De praeclaris herbae Nicotianae sive Tabaci virtutibus* menade ”att nu förtiden man knappt kan finna någon enda person, som ej är ganska förfaren i denna rökningskonst”. Även Franckenius baserade sitt ställningstagande på humoralpatologiska värderingar då han menade att tobaksrökning lämpade sig för kalla och fuktiga kroppar, då han särskilt utpekade de hälsofrämjande effekter rökningen hade för sjömän, fiskare och personer som levde i låglänta områden (de la Motte 1955, s. 16 f). Även drottning Kristinas egen livmedikus, Anders Sparrman, senare Palmcron, påpekade i texten *Sundhetzens speghel* från 1642 att ett måttligt nyttjande av tobak var nyttigt (de la Motte 1955 s. 29).

Tobaksrökning användes under 1600- och 1700-talen även som ett mot pesten förebyggande medel av båda könen och även av barn (Fairholt 1859, s. 117; Loktu 2009, s. 46). Från Danzig finns tydliga bevis på synen på tobaksrökning som ett medel mot pesten år 1709; ett träsnitt av Samuel Donnet med titeln ”Abbildung von der groszen Pest in Dantzic 1709”, visar hur de som hanterar pestens offer alla röker pipa. Intressant med denna bild är att det endast är män som röker. Å andra sidan är det på bilden endast män som hanterar liken och de sjuka. När pesten slog till i Köpenhamn år 1710 användes tobaksrökning som ett motmedel av ”både läkare och sjuksköterskor” (Åkerhagen 2012a, s. 8). Att både män och kvinnor använde tobaksrökning av medicinska skäl tycks därmed högst sannsynligt. Föreställningar om tobakens medicinska egenskaper och kopplingen till rökande kvinnor är något jag ska återkomma till senare i texten.

2.4 Tobakskonsumtionen i Sverige - tonvis med tobak och miljontals pipor

Jag har redan konstaterat att sociala föreskrifter som på något sätt hindrade kvinnor från att röka knappast tycks ha existerat i Sverige under 1600-talet. Däremot kan ekonomiska faktorer, som ovan nämnt, ha spelat in i vem som hade möjlighet att röka. Sett till ekonomiska faktorer var det just kring 1600-talets andra och tredje årtionden som priserna för tobak började sjunka kraftigt. I och med framgångsrika odlingsföretag i Englands nordamerikanska koloni, Virginia, år 1611, samt i Holland blev den populära *Nicotiana Tabacum* billigare (Åkerhagen 2012, s. 9) och därmed tillgänglig för den breda massan. Statistik över tobaksinförseln till Sverige visar tydligt hur tobakskonsumtionen under 1600-talet ökade explosionsartat i landet. År 1637 infördes till Sverige 38 430 skålpund, ungefär 16 ton tobak, och till svenska Finland 2 089 skålpund, eller 887 kilo (Munthe 1940, s. 25) medan 10 704 pipor anlände i Stockholm (Kjellberg 1939, s. 70), tre år senare, år 1640 var mängden till Sverige importerad tobak 85 000 skålpund, motsvarande drygt 36 ton (Bonds 1980, s. 274) och år 1677 importerades 348 111 skålpund, cirka 148 ton tobak, och då är den sannolikt omfattande smugglingen av tobak inte inräknad (Munthe 1940, s. 23-48).² Baserat på mer eller mindre pålitlig statistik över mängden till Sverige införd tobak är det möjligt att konstatera att tobaksbruket, och därmed rökningen, med största sannolikhet inte heller tappat i popularitet i någon samhällsklass, och i synnerhet inte bland underklassen under 1600-talet. Mycket riktigt visar importsiffrorna från år 1720, som dessutom åtskiljer nässnuset, ”snuvtobak”, från de rökbara tobaksprodukterna ”spunnen tobak”³ och ”kardustobak”, att Sveriges befolkning konsumerade minst 787 275 skålpund, vilket motsvarar mer än 334 ton rökbar tobak. Till dessa siffror bör även tilläggas att man under samma år också importerade

² Att smugglingen av tobak vid den här tiden var omfattande framgår av uppgifter vilka tyder på att smugglingen var ett incitament för grundandet av Sveriges första tobaksmonopol år 1641 (Munthe 1940, s. 23 ff; Åkerhagen 2012, s. 26).

³ Spunnen tobak, eller på engelska kallad plug, rope eller twist tobacco, kunde även användas som tuggtobak. Belägg finns dock för att redan tuggad tobak även röktes i pipa av fattiga rökare under 1700-talet, något jag återkommer till nedan.

367 603 skålpund, eller 156 ton obehandlade tobaksblad för inhemsk tillverkning av röktobak, snus, nässnus och tuggtobak (Munthe 1940, s. 70).

Vidare bevis för en vid 1700-talets mitt massivt utbredd tobaksrökning i Sverige får man om man tittar närmare på kritpipsfabrikernas produktionstal. Fån Olof Forsbergs två pipfabriker rapporterades till Manufakturkontoret i slutet av juni 1742 att man under de senaste 18 månaderna tillverkat 11 426 gross tobakspipor för det totala priset 14 282 riksdaler, detta motsvarar mer än 1,6 miljoner kritpipor. Än mer svindlande siffror kommer från Jonas Alströmers pipbruk i Alingsås som år 1746 rapporterade en tillverkning av kritpipor motsvarande ett värde av 55 000 daler kopparmynt (Loewe 1990, s. 81). Förutsatt att Alströmers pipor var konkurrensmässigt prissatta är det alltså möjligt att konstatera att det endast i Alingsås bör ha tillverkats runt 6 miljoner pipor på bara ett år. Bevis finns även för att produktionen av pipor inte var omfattande nog, historikern Claes Krantz menar att göteborgarna kring mitten av 1700-talet ”flera gånger” klagade på bristen på pipor (1946, s. 80 f). För att möta den enorma efterfrågan importerades dessutom till Sverige även stora mängder kritpipor, främst från Holland och England, men även från Tyskland. Importen var så stor att Hattpartiet år 1747 i merkantilistisk anda införde importförbud mot utländska kritpipor för att stärka den inhemska ekonomin (Åkerhagen 2012a, s. 27 ff).

Till detta bör tilläggas att Sveriges befolkning, med Finland inräknat, vid mitten av 1700-talet bestod av ungefär 2 miljoner invånare, samtidigt som någon export av svensktillverkade kritpipor från denna tidsperiod inte är känd från arkeologiska fynd någonstans i världen (Krantz 1946, s. 80; Loewe, 1990, s. 81). Snarare tvingades man importera pipor. Baserat på dessa siffror och det faktum att svenska pipor inte exporterades framstår påståenden om att kvinnor i Sverige inte skulle ha rökt under 1700-talet som i det närmsta befängda. Att hälften av Sveriges befolkning, cirka 1 miljon män – barn och äldre inräknade – ensamma skulle utgjort den avsedda konsumentgruppen för en årlig produktion av miljontals kritpipor tycks minst sagt osannolikt. Produktionssiffrorna från svenska kritpipsfabrikörer vid 1700-talets mitt talar med andra ord sitt tydliga språk – kritpipor avsedda för den inhemska marknaden tillverkades i miljontals, och bland dess konsumenter fanns säkerligen ett stort antal kvinnor.

Kapitel 3: Synen på rökning under 1600- och 1700-talen

3.1 Synen på rökande kvinnor under 1600- och 1700-talen i bild

Redan under det tidiga 1600-talet förekom tobakspipor och rökare på symbolladdade målningar främst från Holland, men även från England. Många tavlor från 1600-talets första hälft av flamländska mästare som exempelvis David Teniers den yngre föreställer berusade rökande bönder i hem-, krog- eller bordellmiljöer. Dessa tavlor var ofta beställningsverk; skildringar av bondeklassen eller samhällets bottenkikt som framställdes för att roa överklassen (Tempel 2004, s 206 f). Tavlorna ses idag som relativt socialrealistiska skildringar av 1600-talets underklass, även om de under sin samtid förmedlade satiriska och moraliska budskap till deras betraktare i överklassen. Främst skildrar tavlorna rökande män, men ett fåtal, såsom brittiska satirteckningar eller ovan nämnda Teniers tavlor visar ibland även kvinnliga rökare. Rökande kvinnor fördöms på dessa tavlor inte mer än deras manliga motsvarigheter (Goodman 1994, s. 62), och vissa av dem framställer de rökande kvinnorna helt utan negativa konnotationer (fig. 1). Det tycks därför sannolikt att könsrelaterade föreskrifter kring vem som fick röka inte existerade i bondesamhället och underklassen. Att bilderna ofta är satirer kopplar konsthistorikern Benno Tempel till att tobak och rökning på bilder från 1600-talets första hälft bör ses som symboler för ”social deviance” (Tempel 2004, s. 206). Bilderna skildrar en flykt från vardagen i form av alkoholkonsumtion och tobaksrökning. Precis som i ovan nämnda samtida texter från svenska Finland kopplas

underklassens tobaksrökning i den holländska konsten ihop med alkoholkonsumtion och ett för överklassen åtminstone på ytan oacceptabelt beteende. Därmed kom offentlig tobaksrökning i konsten under 1600-talets första hälft att fungera som en symbol för underklassen, en tydlig markör för behovet av verklighetsflykt genom okontrollerad berusning. Under 1600-talets senare hälft blev tobaksrökning allt mer accepterat inom samhällets övre skikt, mycket tack vare tillkomsten av allt längre pipor samt tillgängligheten av mildare tobak av högre kvalitet. De långa piporna blev snabbt en modeaccessoar och pipor förekom allt oftare i bilder som föreställde överklassmiljöer. Kopplingen mellan långa pipor och överklassens rökare var från och med 1600-talets senare hälft ett faktum – ”smoking reflected the good life” (Tempel 2004, s. 208). Rökande kvinnor ur överklassen blev i Holland ett vanligare motiv under slutet av 1600-talet. Konstnären Dirck Hals avbildade exempelvis både kvinnor och män med långa eleganta pipor i händerna (Articus 2004, s. 14).

Fig. 1. ”Rökande kvinna” av Abraham van Dijck, senare hälften av 1600-talet. Källa: wikimedia commons.

Vid denna tid börjar rökare även dyka upp som motiv i den svenska konsten. Minst två verk av den till Sverige från Tyskland inflyttade, och i sammanhanget föga förvånande, holländskt skolade konstnären David Klöcker Ehrenstrahl föreställer manliga rökare och pipor, varav en presenteras av Krantz (1946, s. 68).

Under 1700-talet blev tavlor med rökning som motiv allt mindre populära bland överklassen. Tempel förklarar att detta hängde samman med att överklassen inte längre kunde uttrycka sin status genom rökning, samtidigt som nässnus blev allt mer populärt, varför pipans funktion som statussymbol inom konsten minskade; ”peasants and countryfolk smoked pipes, and thereby degraded the attribute as a symbol for the prosperous” (Tempel 2004, s. 209). Vissa förvirrande undantag finns dock. Även om nässnuset var högsta mode och av överklassen föredrogs framför rökningen tycks långa kritpipor i

många välborna kretsar fungerat långt in på 1700-talet som symboler för överklassen i konsten (fig. 3).

En fransk bild föreställande rökande kvinnor ur överklassen är Nicolas Arnoults ”La charmante tabagie”, som avbildar tre kvinnor som röker pipa, skär tobak och spelar kort (Goodman 1994, s. 62). En liknande bild är en av de inom det tobakshistoriska fältet kändaste tavlorna som föreställer en rökande kvinna kommer från slutet av 1700-talet – ett självporträtt av den franska konstnärinnan Madame le Brun från 1780 där hon avbildat sig själv rökandes, med fyra pipor och ett antal accessoarer som har med rökning att göra. Porträttet har i tobakshistoriska skrifter länge fungerat som ett anekdotiskt och oftast okritiskt tillägghistoriskt bevis för att även kvinnor rökte. Med ett genus- och intersektionalitetsperspektiv är det möjligt att tolka bilden som ett uttryck för Madame Le Bruns sociala status i egenskap av borgerlig konstnär, som mer frigjord från sociala

Fig. 2. "Dansom och rökom" av Carl August Ehrensvärd föreställer kaffedrickande rökare, en man och en kvinna. Intressant är att de pipor som röks är instickspipor av så kallad "turktyp", inspirerade av den turkiska piptypen chibouk, det vill säga att det har ett pipskaft av organiskt material, medan piphuvudet är av lera. Källa: wikimedia commons.

många fall åtminstone under den senare hälften 1600-talet, en spottkopp (Goodman 1994, s. 83) finns avbildade i närheten av rökaren. Detta är sällan fallet när det kommer till bilder av rökare ur underklassen, vars rökare tycks nöja sig med en glödkopp att tända pipan med (fig. 1), några krus öl, och på vissa tavlor, ett hörn med en potta att urinera i. Detta kan ur genussynpunkt kopplas till ett avsiktligt performativt drag från över- och medelklassen, som genom en ritualisering av tobaksrökningen avsiktligt lyckas frikoppla sitt rökskick från det vulgära.

Tempels konstaterande om en minskad popularitet av rökare på bild under 1700-talet kan förklara varför Stenbäck Lönnquist och Welinder haft svårt att finna bilder av rökande kvinnor från Sverige. Efter ett mycket letande har jag endast lyckats finna en bild som föreställer en rökande kvinna i Sverige, teckningen "Dansom och rökom" av Carl August Ehrensvärd, daterad till slutet av 1700-talet (fig. 2).

Bilden föreställer dansande par och två kaffedrickande rökare. Kaffedrickandet indikerar att det inte är några fattiga människor som avbildas, snarare kan det röra sig om människor ur över- eller medelklassen. Måhända har teckningen ett biografiskt-allegoriskt motiv för ungdom och medelålder. Kanske ska den ses som en typ av före och efterframställning av de två personerna som röker och dricker kaffe – som i sina yngre år dansade. En annan tolkningsmöjlighet är att den yngre, dansande generationen ställs mot den äldre, rökande och grubblande generationen. Bristen på omgivande miljö är ett beklagligt faktum då det gör det svårt att bedöma om de två rökarna är inom- eller utomhus. Oavsett vilket tycks den rökande kvinnan inte framställd på något negativt vis då inget i teckningen anspelar på att det faktum att hon röker, oavsett var de befinner sig, skulle vara något vidare anmärkningsvärt.

föreskrifter och konventioner. Hennes långa pipor och många accessoarer som har med piprökning att göra talar mycket riktigt för att hon var en förmögen rökare.

Miljöerna på tavlor och bilder som skildrar överklassens rökare, såväl kvinnor som män, är ofta graciöst lugna och avskilda, i direkt motsats till de bilder som skildrar underklassens vilda och oanständiga drickande och rökande. Andra gemensamma element i bilderna som föreställer rökare ur över- och medelklassen från 1700-talet, föreställande både män och kvinnor, är, som ovan nämnt, de många accessoarer som direkt går att koppla till förvaring av tobaken och pipan, beredningen av tobaken, samt, i

3.2 Synen på rökande kvinnor under 1600- och 1700-talen i text

Hur såg man då på rökande kvinnor under 1600- och 1700-talen i kontrast till rökande män? Som Stenbäck Lönnquist och Welinder påpekar finns tydliga belägg från kontinenten för att kvinnor rökte under 1700-talet (2008, s.173). Detta bekräftas mycket riktigt av ett flertal forskare inom såväl tobakens som kritpipans historia. En av dem är den tyske kritpipsforskaren Rüdiger Articus som presenterar bevis, främst från kontinenten, för att kvinnor i samhällets lägre skikt, bondfruar och kvinnor ur marginaliserade grupper, var flitiga rökare under 1600-talet, och nämner även att belägg för detta finns i Sverige. Vidare beskriver Articus hur situationen, åtminstone i Tyskland, tycks varit mer eller mindre oförändrad under följande århundrade, och att förvärvsarbetsande kvinnor ur de lägre samhällskikten även deltog obehindrat i andra påstått konventionellt manliga aktiviteter såsom vin- och kaffedrickande, samt kortspel och krogbesök (Articus 2004, s. 14).

Baserat på de skriftliga omnämnandena av rökande kvinnor i Sverige verkar inte situationen skilja sig nämnvärt mellan Tyskland och Sverige. De svenska källorna är få men målande. I många fall är texterna som nämner rökande kvinnor satiriska eller fördömande, och i de fördömande fallen är det, likt ovan nämnde exempel från Per Brahe den yngre från 1638, ofta svårt att få ett grepp om huruvida texterna och dess författare riktar sin kritik mot tobaksrökningen generellt, om de fördömer att kvinnor röker, eller om de fördömer hur och var kvinnor röker. Ett exempel ur den svenska litteraturen kommer från Johan Gabriel Werving som år 1699 nedtecknade denna text:

Då war eij tid på watnet sittia,
Wij leeta flitigt effter hamn,
Och nödgas alla krogar wittia,
Jag kan eij minnas deras namn.

Ho täckts wäl giöra nån förtäring
Ell' trijfwas i så usel buur,
När i hwar Krogh der fans en Kiäring,
En Kiäring, ach, ett okarskt diur!

J hwad posture hon tobak rökte
Jag eij så nätt beskrifwa weet,
Sin rygg hon som en båga krökte,
Med mun och ögon droptahls greet.
(Utdrag ur dikten Öfwer min Resa till Biörnö med Gr. Gustav och Gr. Nils Bonde
1699, i Lindh 2012, s. 365).

Den offentligt rökande kvinnan presenteras av Werving som ett ”okarskt diur”, något vämjeligt och motbjudande, med dålig hållning och dreglandes med rinnande ögon. Kvinnan som beskrivs var sannolikt kraftigt berusad och frågan är om det är rökandet i sig som Werving kritiserar. Det är som ovan nämnt mycket möjligt att tolka texten som att det inte är kvinnors rökning i ”hwar krogh” som kritiseras, utan att det är hur dessa kvinnor röker – ”j hwad posture”. Johan Gabriel Werving var en berest poet och diplomat (ne.se) och tillhörde det övre samhällskikten, sannolikt var han bekant med samtida holländska målningar som föreställde underklassens rökare i krogmiljöer i ett mindre smickrande ljus. Med detta i åtanke och med ett intersektionalitetsperspektiv kan texten tolkas som att Werving menar att underklassens offentligt rökande kvinnor inte visste hur de skulle röka på ett passande vis. Wervings syn på offentligt rökande kvinnor speglar därmed sannolikt den manliga överklassens syn på underklassens kvinnors rökskick.

Några direkta skildringar av rökande överklasskvinnor i Sverige har jag inte lyckats hitta. Nässnus påstås dock ha varit fashionabelt och vanligt bland kvinnor ur samtliga

samhällsklasser i Sverige under i stort sett hela 1700-talet (Munthe 1940, s. 95 f). Haquin Spegels *Thet öppna paradiset* från 1705 avslöjar dock en del om rökvanorna i olika samhällsgrupper vid 1700-talets början:

Ty wäl är Tabac kärt i alla werldsens delar/
Och brödet förr än thet i många hushåll felar/
Thet är hos förnämt folck ett hemligt confect.
Och det är dagligt brödh hoos Bonde/ Båtsman/ knecht
Nu röka the thet bort/ nu wilja the thet tugga/
Nu til ett pulver smått åth näsan söndernugga:
Grå Gubbe tycker sig wäl widh Tabacs pipan säll/
Ja/ Gummor börja ock behaga thet rätt wäl:
Tabac thet fordras strax ehwar man ölet tappar/
Av Skotte/ Tysk och Swensk/ af Ryssen/ Finnar/ Lappar/
En Åkare wil förr vmbära maat och ööl/
Ån han på resorna wil sakna thetta sööl.
The fleste Siömän troo at the eij kunna lefwa
Om de i Tabacs rök eij natt och dagh få swäfwä:
Som wore Aeols blåst eij annat än een lust;
Then the och medh sin rök åstunda större giöra/
På thet han snarare skal them i hamnen föra;
(Haquin Spegel 1705, i Munthe 1940, s. 22)

Detta textstycke antyder att tobaksrökning vid 1700-talets början var väletablerat i samhällets alla skikt. Anmärkningsvärt ur genus- och intersektionalitetsperspektiv är att Spegel påpekar att ”Gummor börja ock behaga thet rätt wäl”. Menade måhända Spegel med ”Gummor” att det främst var äldre kvinnor som började röka? Med ett intersektionalitetsperspektiv är det vidare mycket intressant att tobaksbruket bland ”fornämt folck” är ett ”hemligt confect”, som om de inte ville röka eller på annat sätt konsumera tobak offentligt. Denna anmärkning bekräftar vad som skildrades i bild och medför att vi som läsare får förutsätta att det motsatta gällde för de som inte var ”fornämt folck”. Offentligt tobaksbruk tycks för överklassen fungerat som ett bevis för ett okontrollerbart beroende, medan det för lägre samhällsklasser var en naturlig del av vardagen. Det okontrollerade tobaksbruket sågs alltså sannolikt vid 1700-talets början av överklassen som en markör för de lägre klasserna – för de människor som hade tobaken som ”dagligt brödh” och kanske rentav prioriterade tobaken framför bröd, eller ”maat och ööl”. Detta speglar även hur förmögna rökare som ovan nämnt vid den här tiden valde att framställa sitt rökande i konsten – antingen inte alls, eller som ett ritualiserat och förfinat njutningsbruk.

Claes Krantz nämner som exempel på rökande kvinnor den tobakskritiska texten *En kort skrift om dageligt tobaksrökande såsom skadeligt, förargeligt och syndigt, enfaldigt uppsatt anno 1720*, författad i Finland av kyrkoherden Zacharias Forbus, som bland annat påpekar att många kvinnor dagligen rökte pipa, dessa kvinnor, anmärks det, var dock inte ”av någon estime och dygd” (Krantz 1946, s. 77). Det är sannolikt att de kvinnor som här kritiserats för sin rökning var de som rökte offentligt och uppenbarligen ofta. Hur kunde Forbus annars veta att dessa kvinnor, som han menade var utan aktning och dygd rökte? Kritiken är måhända av samma karaktär som Wervings – att de offentligt rökande kvinnorna ur underklassen kritiserats för hur och var de röker, detta visar tydligt hur både rökningen och fördömanden av detsamma bör ses som performativa genusuttryck. Med ett intersektionalitetsperspektiv är det här även viktigt att lägga till etnicitet som en faktor i Forbus utlåtande. Likt Per Brahe den yngres klagomål från 1638 är det åter den finländska underklassen som kritiserats för sitt dagliga, offentliga nöjesrökande, skillnaden är att kritiken från år 1720 riktar sig mer specifikt mot dessa kvinnors offentliga rökning varpå den kan

kopplas mer till deras personliga egenskaper. Möjligen utgjorde dessa kvinnors finländska etnicitet ytterligare en faktor som legitimerade den manliga överhetens fördömande av deras röskick.

Viktigt att notera är att något könsrelaterat lagstiftat rökförbud aldrig existerat i Sverige. År 1741 infördes däremot 21 som åldersgräns för rökning, dels på grund av brandrisken som unga och oansvariga rökare utgjorde, dels för att man ansåg att rökningen fördärvade yngre människors framtid och ekonomi; dock var ”Dragoner, Ryttare, Soldater, eller Båtsmän” undantagna åldersgränsen (Munthe 1940, s. 98). Som samtliga försök till regleringar kan detta ses som en reaktion mot ett utbrett bruk av tobak, och ytterligare regleringar skulle komma.

År 1747 beslutades att tobaksskatt skulle betalas av ”var och en mans- eller kvinnsperson, som vill nyttja denna misteliga överflödsvaran”, därmed befästes att adeln, präster, borgare och ståndspersoner i större städer skulle betala 1 daler silvermynt för röktobak och 16 öre för snus, medan de som bodde i övriga städer eller på landet skulle betala 24 öre för röktobak och 12 öre för snus. Gesäller och drängar skulle betala 8 öre för röktobak och 4 öre för snus, medan ”allmogen, drängar samt bruks- och arbetsfolk på landet” slapp betala för snus och skulle endast betala för röktobak – 4 öre (Munthe 1940, s. 88). Vidare slapp de som ”ej mäktade kronans utskylder erlägga” ifrån tobaksskatten (Krantz 1946, s. 76). Förordningen visar likt den lagstiftade åldersgränsen från 1741 tydligt hur pass utbrett tobaksbruket var vid 1747. Att allmogen befriades från skatt på snus kan sannolikt förklaras på flera vis; antingen rörde det sig om en försiktighetsåtgärd och en eftergift åt allmogen, eller så insåg man att den stora lönsamheten låg i att beskatta röktobak, då detta skulle vara mer lönsamt eftersom rökningen var mer utbredd. Beskattningssystemet gick ut på att man vid mantalsskrivningen fick anmäla att man rökte, och om någon blev påkommen med att röka trots att detta inte var anmält kunde dennes angivare vänta sig hälften av det bötesbelopp på 10 daler som smygrökaren tvingades betala i belöning (de la Motte, 1955, s. 34).

Michael Dahlin presenterar uppgifter från ett tingsprotokoll från år 1752, då pigan Karin Jacobsdotter, 20 år, stod åtalad för skadegörelse och stöld av mat, tobak, pengar och en pipa; vidare hade hon dessutom råkat anlägga en brand efter att hon tagit med sig en brinnande sticka då hon skulle röka i skogen (Dahlin 2003, s.26). Det tycks sannolikt att Karin Jacobsdotter satt sig i skogen för att tjuvröka. Incitament och belägg för denna möjlighet är inte endast det faktum att hon stulit både pipan och tobaken, utan även det rökförbud som förbjöd de som var under 21 från att röka, samt även att hon som ung kvinna enligt då rådande könsnormer inte tilläts röka i hemmet. En annan möjlighet är att hon ville undvika att skatta för nöjet att röka tobak.

Krantz poängterar nämligen att de ”lokala myndigheterna på sina håll hade satt upp kvinnliga rökavgifter på skattosedlarna” från och med 1747 (1946, s. 77). Från och med 1771 var dock ”qwinnokönet” helt befriat från tobaksskatt (Kjellberg 1939, s. 76). Varför kvinnor undantogs tobaksbeskattning från och med 1771 kan vi bara spekulera kring. Krantz menar att skattefriheten bör ses som ett bevis för att kvinnliga rökare inte existerade i statens ögon (1946, s. 77).

Jag anser att det kan finnas fler bakomliggande orsaker till skattefriheten för kvinnors tobaksbruk. Först och främst kan skattefriheten ses som ett direkt uppmuntrande till kvinnlig rökning och den resulterade sannolikt i ett ökat tobaksbruk bland kvinnor ur samtliga samhällsklasser. Förklaringar till att det var svårt att beskatta kvinnor för tobaksrökning kan mycket väl hänga samman med att kvinnliga rökare ur medelklassen på grund av sociala normer inte rökte offentligt – eller att även vissa kvinnor ur underklassen som potentiellt kunde skattat för tobak, likt Karin Jacobsdotter, tjuvrökte och därmed var svårare att upptäcka. Ytterligare en möjlighet är att de mest frekvent offentligt rökande kvinnorna

tillhörde samhällets bottenskikt, de som ändå ”ej mäktade kronans utskylder erlægga” och därmed likväl var befriade från skatten redan vid dess införande.

Något senare under 1700-talet, år 1784, rapporterade bergmästaren Eric Bergenskjöld från Nora Bergslag i Närke att ”På vägar råkas aldrig någon Nora bergsman med pipan i munnen. En obekant skulle likväl tro, att tobaksrökande mycket nyttjades, ty lördagarna vid hemresan från torget sitter gemenligen en ny lerpipa i hatten på både karl och kvinnfolk” (Bergenskjöld 1984, s. 58). Bergenskjölds upplysningar relaterar därmed väl till ovan nämnda påståenden om tobaksrökningens popularitet bland både kvinnor och män. Vidare får vi en bild av att offentligt rökande generellt inte tycks ha varit socialt acceptabelt, åtminstone inte bland de bergslagsbor som hade råd att besöka torget och köpa nya pipor på lördagarna.

Den kanske mest talande beskrivningen av kvinnligt röskick presenteras av Jöran Johan Öller år 1800 från Jämtshögs socken i Blekinge. Han skrev att ”sällan ser man här något kvinnfolk bruka snusdosa, ej heller i folks närvaro röka tobak: men väl skall en och annan gumma bruka det förra för svaga ögon och det senare mot kolik, som de kalla bälgslag” (Norlind 1912, s. 398). Vi får således veta att allmogens kvinnor mycket riktigt rökte, de gjorde det helt enkelt inte offentligt. Vidare får vi veta att tobaken fortsatt användes som en medicin, särskilt av äldre kvinnor som använde snus mot svaga ögon och rökning mot magvärk. Öller gör en poäng av att beskriva att bara för att man inte såg kvinnor röka så betydde det ingalunda att kvinnor inte rökte, det betydde endast att de inte rökte bland folk. Det tycks alltså under 1700-talet ha förekommit accepterade former av rökning bland kvinnor, åtminstone på landet; där de enligt sociala normer tilläts röka, så länge det skedde i den privata sfären och inte offentligt.

I de lägsta samhällsskikten var rökning bland kvinnor sannolikt väl utbredd, åtminstone om man ser till Brahe den yngres, Wervings och Forbus redogörelser. Sociala föreskrifter påverkade sannolikt inte hur dessa kvinnor betedde sig och det syns sannolikt att dessa kvinnor rökte offentligt mer eller mindre obehindrat.

3.3 Dannikekvinnan – ett exempel på nutidens syn på 1600- och 1700-talens rökande kvinnor

Ett i den arkeologiska diskussionen kring kvinnor och kritpipor återkommande fall är den så kallade Dannikekvinnan. Dannikekvinnan är det enda hittills kända arkeologiska fynd från Sverige som tydligt kan visa att kvinnor rökte vid 1600-talets sista decennium eller vid 1700-talets början. Hon var i 20-årsåldern när hon begravdes med sina personliga tillbehörigheter, där bland annat en kritpipa och en tobaksdosa ingick. Dateringen är baserad på mynt, det yngsta från 1677, samt kritpipan som följde henne i graven.⁴ Dannikekvinnan har, baserat på det faktum att hon begravts i ovigd jord i sina vardagskläder samt att hennes huvud saknades, av såväl Christaller (2010) som av Ivarsson (2001) och Welinder och Stenbäck Lönnqvist (2008) tolkats som en från samhället utstött kvinna.⁵ Vidare presenteras kopplingar mellan kvinnan och skrönor om en vålnad på mossen där hon låg begravd (Ivarsson 2001).

Mycket riktigt var kvinnans händer och fötter bundna när hon begravdes, och ett hål i hennes kofta omgärdas av vad som tolkats som torkat blod (Ivarsson 2001, s. 4 ff). Ivarsson presenterar även en osteologisk analys som visat att kvinnan kanske varit ”något låghalt” och att hon inte var ”en person som fått slita hårt på samhällets botten” (2001, s. 10). Därmed har kvinnans kritpipa kommit att sammanbinda rökande kvinnor med utstötthet och

⁴ Arne Åkerhagen har daterat pipan till 1690-1700 och menar att den tillverkats i Southampton eller Portsmouth (2012a, s. 108).

⁵ Dock finns möjligheten att kraniet avlägsnats av de torvgrävare som gjorde fyndet, en teori som Ivarsson lyfter fram (2001, s. 5). Att kvinnans hår fanns kvar i kistan är ett tecken på att hon sannolikt begravdes med sitt huvud.

utanförskap och Dannikekvinnan har därför kommit att utgöra ett starkt argument i påståenden om att rökning bland kvinnor på 1600-, och 1700-talen var en symbol för detta. Ivarsson drar slutsatsen att ”Dannikekvinnan med sitt röda hår, bolmande kritpipa och haltande gång betraktades uppenbarligen som en [...] avvikare” (2001, s. 13).

Christaller menar att gravskicket kan visa att kvinnan var en självmörderska eller att hon dött i barnsäng utan att få kyrkans välsignelse (2010, s. 21). Jag instämmer i att det tycks sannolikt att det från normen avvikande gravskicket är ett tecken på att kvinnan vid sin död på något sätt stod utanför samhället. Jag anser att det är mycket möjligt att kritpipan och tobaksdosen i denna kontext övertolkats rejält, att dessa två artefakter inte visar mer än att hon, likt suicider och andra människor som dog utanför kyrkans nåd, begravts med sina vardagskläder och de tillbehörigheter hon bar på sig vid dödstillfället.

Att hon var en rökare är alltså inte nödvändigtvis ett tecken på att hon skilde sig från mängden under sin livstid. Baserat på ovan nämnda citat från Per Brahe den yngre, samt övriga ovan nämnda påståenden om ett under 1600-talet utbrett tobaksbruk var kvinnans rökning med stor sannolikhet inget som skilde henne från mängden. Däremot tycks snarare omständigheterna kring hennes död på något vis definierat henne som en avvikande person. Ur ett genus- och intersektionalitetsperspektiv blir de moderna tolkningarna av Dannikekvinnan mycket intressanta – de uppvisar främst våra nutida föreställningar om piprökande kvinnor i dagens samhälle och kopplar okritiskt dessa till det förflutna. Ivarsson anser det exempelvis nödvändigt att poängtera att kvinnan ”bolmande kritpipa”; pipan var det enda instrument som fanns tillgängligt för att röka tobak i vid den här tiden – man kan undra vad Ivarsson anser att hon annars skulle använt för att röka? Goodman menar att ”though we may find the image of a pipe-smoking woman uncomfortable because of our own gender assumptions and constructions, there is little evidence of this in the seventeenth century” (1994, s. 62).

3.4 De rökande över- och medelklassmännens syn på sig själva och andra rökare under 1700-talet

Hur såg då den manliga överklassens röskick ut, det röskick man med genus- och intersektionalitetsperspektiv kan utgå ifrån var normskapande under 1700-talet och således ligger till grund för och därmed tycks ha vunnit näst intill hegemonisk status i vår uppfattning av dåtidens rökare? I manliga borgerliga kretsar blev under 1700-talet sammankomster som kretsade kring tobaksrökning, så kallade tobakskollegier, populära. Sannolikt var dessa inspirerade av den preussiske kungen Fredrik Vilhelm I:s Tabakskollegium (Nyström 1882, s. 313; Munthe 1940, s. 90), men det är även möjligt att de var en utveckling av det medicinska rökandet som skedde i rökrum på apotek under 1600-talet.⁶ I borgerliga kretsar fungerade under 1700-talet dessa tobakssammankomster som klubbar där rökande män ur över- och medelklassen möttes och rökte pipa (Munthe 1940, s. 90).

Ett uttalat manligt röskick beskrivs i den anonymt författade pamfletten *En väl förbättrad Tobaks-Brödra-Ordning, alle Älskare af Tobaksrökandet til efterrättelse författad, och wid Embetets senaste Sammankomst framgifwen* (hädanefter förkortat till: *En väl förbättrad*), som relaterar till ritualiserad rökning och som daterats till 1730-talet. Texten är av satirisk art och bör således inte tas på alltför stort allvar, men den ger likväl insyn i hur rökare i samhällets övre skick såg på sig själva som rökare, och med ett intersektionalitetsperspektiv – hur de såg på de rökare som inte lydde under dess regler. Att texten är en satir är exempelvis uppenbart då samtliga paragrafer stipulerar mer eller mindre absurda böter, allt från ”en halv rulla gott Tobak”, till att förbrytaren skulle hålla sig rökfri i

⁶ Kopplingen mellan 1600-talsapotek och tobaksrökning blev till exempel mycket tydligt vid en utgrävning i Göteborg år 1977 av tomten där apoteket Enhörningen en gång legat. Ett stort antal pipor som daterats till 1615-1640 hittades här, vilket kopplats till ett medicinskt bruk (Åkerhagen 1985, s. 37 f).

en månad. Reglernas tillkomst motiveras i det mot det oritualiserade tobaksbruket kritiska förordet:

Göres härmed kunnogt och vitterligt för var och en, som är älskare av det ädla Tobaket, och detsamma alltid brukar, att, sedan man försport, huru en stor Oordning därvid, sig tid efter annan inritat, så att tolamodet intet vill räcka till, den längre fördraga (*En väl förbättrad* 1967, s. 10).

Följaktligen presenteras 27 förhållningsregler som dikterar hur ”älskare av det ädla Tobaket” bör och inte bör umgås med tobaken. Den första punkten påpekar att medlemmarnas tobakspipor skulle ha en viss längd – de fick aldrig vara kortare än ”två eller fyra tum, men eljest av den längd som för var och en behageligt faller” (*En väl förbättrad* 1967, s. 12). Pipans längd tycks varit mycket viktig i synen på ett enligt överklassen korrekt röskick, något jag återkommer till i nästa avsnitt. Rökare skulle enligt förordningen även inneha en mängd accessoarer som hade med piprökningen att göra. Bland dessa nämns ”en vacker Piprensare av mässingsstrå eller av annat, nätt gjord”, ”ett gott eldtyg eller skördosa”, ”en dosa” för förvaring av överbliven skuren tobak, en glödtång för att slippa ”bränna sig blåsor på fingren” när pipan tändes, och en fullvärdig rökare skulle alltid ha minst två pipor med sig ifall den ena går sönder ”och således hans näring icke ske något förnär” (*En väl förbättrad* 1967, s. 12 ff). Detta speglar intrycket av ett ritualiserat rökande som även framkommer från relativt samtida bilder av överklassens rökare.

Vidare presenteras även ett antal förmaningar kring var och i vems närhet man tilläts röka; exempelvis var det enligt punkt 6 inte tillåtet att röka i närheten av gamla ärbara personer eller hos vackra jungfrur (*En väl förbättrad* 1967, s. 15). Detta är inte den enda punkt som kopplas till kvinnor; rökarnas fruar uppmanas enligt punkt 27 att ha förbiseende med sina rökande män och inte ”dyvla på dem” när männen kom hem från ”Tobaks-Bröderskapet” (*En väl förbättrad* 1967, s. 30). Det är möjligt att dessa punkter är en indikation på att både yngre och äldre kvinnor ur över- och medelklassen enligt sociala föreskrifter inte tilläts röka offentligt eller överhuvudtaget. Samtidigt kan man fråga sig om rökarna i brödraskapet hade några betänkligheter kring att röka i närheten av de kvinnor utan ”estime och dygd” som ovan nämnde Forbus beskrev.

Ett antal punkter riktar sig mot de fattigare människornas röskick – Enligt punkt 7 var det inte tillåtet att skära sin tobak på ”smutsige orter”, eller med en ”rostig och oren kniv” (*En väl förbättrad* 1967, s. 18). Enligt punkt 8 var det inte tillåtet att återanvända tuggad tobak för att röka i sin pipa (*En väl förbättrad* 1967, s. 18). Att röka tuggad tobak i pipa var något som fattiga människor gjorde för att få ut det mesta ur sin tobak. Bruket levde länge kvar i fattiga kretsar, men försvann i takt med att tuggtobaken försvann från Sverige under 1800-talet.

Punkt 26 tar stöd i då rådande humoralpatologiska föreställningar, att tobak inte ska rökas av de som dricker vin eller brännvin eftersom ”det ganska mycket uttorkar den naturlige vätskan, och gör således folk till den härlige Örtens bruk helt obekväme” (*En väl förbättrad* 1967, s. 26). Denna punkt speglar sannolikt även synen på underklassens röskick, berusade på brännvin och rökandes pipa, och använder medicinska förklaringar till varför detta skulle undvikas. Punkt 17 beskriver vad som skulle hända om ”någon för fattigdom skull icke haver råd att köpa sig Tobak”; rökare som av någon anledning inte längre hade råd med tobak skulle anmäla detta för att slippa böta. Hade de inte råd att röka riskerade de att uteslutas från sällskapet (*En väl förbättrad* 1967, s. 26 f). Det röskick som beskrivs här är det borgerliga. Man kan med stor säkerhet påstå att förmaningarna mot vissa typer av rökingsrelaterade beteenden, samt de föreskrifter om alla påstått nödvändiga accessoarer, fungerat som tydliga markörer för ett utpräglat röskick som skilde över- och medelklassernas

rökare från underklassens rökare. Att oförmögna rökare kunde komma att uteslutas ur gemenskapen är ett tydligt bevis för detta.

I ett intersektionalitetsperspektiv ger texten en god insyn i hur förmögna rökare såg på fattiga rökare och den ger bilden av en grov dikotomi, där underklassens rökskick – den stora oordningen som nämns i förordet – utgör den performativa definitionen för hur över- och medelklassens rökare inte fick bete sig. Därmed utkristalliseras den ritualiserade rökningen som acceptabel och eftersträvansvärd, men den förutsätter sin motsats i den oritualiserade, oordnade rökningen, detta för att effektivt kunna särskilja den förfinade överklassens rökning från den ohämmade underklassens. Vidare legitimerar denna ritualisering en fortsatt rökning bland överklassens män, trots att rökningen som ovan nämnt under 1700-talet allt mer kommit att bli en symbol för underklassen.

Kapitel 4: Don efter person – kritpipor, rökning och social stratifiering

4.1 Varierande kvaliteter, längder och priser på kritpipor

Som jag nämnde i inledningen är det möjligt att utskilja social stratifiering baserat på olika typer av kritpipor. Detta är möjligt dels på grund av synliga kvalitetsskillnader piporna emellan samt deras skaftlängd. En viss förståelse för kritpipornas tillverkningsprocess är nödvändig för att möjliggöra tolkningar kring pipornas funktion som identitetsskapare. Min avsikt är inte att här presentera en alltför ingående beskrivning av tillverkningen av pipor, snarare vill jag göra läsaren medveten om behovet av en förståelse för hantverket som ligger bakom kritpipor av olika kvaliteter.

En vanligt förekommande missuppfattning är exempelvis att pipor med reliefdekorerade huvuden skulle varit de dyraste piporna. Indikationer finns på att pipor med formpressad dekor på huvudets sidor endast var marginellt dyrare än sina släta motsvarigheter. Reliefdekoren ristades in i den tvådelade mässings- eller järnform som piporna pressades i vid tillverkningen, och dessa pipor var precis lika lätta att massproducera som pipor utan reliefdekor⁷ (Duco 1980, s. 182 ff). I själva verket var det främst lerkvalitet, pipans skaftlängd och mängden bearbetning och handpåförd dekor i form av millning eller stämpling som skett efter att pipan formgjutits, det vill säga, hur pass arbetsintensiv tillverkningen av pipan varit, som spelade in i prissättningen.

I den holländska staden Gouda, vars pipindustri dominerade marknaden under 1600-talet och början av 1700-talet, mötte man efterfrågan på pipor från samtliga samhällsklasser. Goudatillverkade pipor delades in i tre huvudkategorier, baserat på lerans kvalitet och hur mycket arbete som lagts ned i bearbetningen av pipan; de billigaste piporna kallades på 1600-talet för ”groffe pijpen” – grova pipor. Under 1700-talet och framåt kallades de även för ”slegte pijpen”, ”ordinaire pijpen”, och senare även för ”gewone pijpen” – vanliga pipor. Dessa pipor tillverkades av lera av lägre kvalitet och bar sällan tillverkarens stämpel på klacken eller sporren (Duco 1980, s. 193). Mellanklassen av kritpipor kallades i Gouda för ”fijne” – fina pipor; pipor ur denna kategori polerades med agat och hade därför en slätare yta än de grova piporna. Den bästa kvaliteten kallades ”porceleijne” – porslinspipor.⁸ Dessa pipor liknade ”fijne” men behandlades ytterligare med vax för att få en slät, porslinsglänsande yta och uppbringade priser som kunde vara upp till 30 procent högre än ”fijne”-piporna (Duco 1980, s. 193 f).

⁷ Undantag finns dock. Under slutet av 1700-talet och framåt började man i Gouda tillverka extremt dekorerade, skulpturliknande pipor i tre- eller fyradelade former, dessa var dyrare att tillverka och krävde stor yrkesskicklighet, varför priset blev högre (Duco 1980, s. 183 f). Exempel finns även på skulpturala så kallade barockpipor med dekor i högrelief från 1600-talets början som sannolikt var dyra.

⁸ Det är här viktigt att skilja på kritpipstypen porceleijne och faktiska porslinspipor, som blev mycket populära från slutet av 1700-talet.

Vidare delades piporna in i underkategorier som baserades på deras skaftlängd. Vid slutet av 1700-talet fanns i Gouda sju olika längdtyper som avgjorde hur mycket en pipa kostade. Kortare pipor gick snabbare och lättare att tillverka och var därför billigare än långa pipor. De längsta, finaste och därför dyraste 1700-talspiporna från Gouda kallades ”porceleijnen 29 duijms”, dessa var arbetsintensivt tillverkade högglangspolerade pipor som hade en imponerande skaftlängd på cirka 75 centimeter. Hade dessa även handarbetad dekor i form av millning – en prickad rand på huvudet eller skaftet, eller på annat sätt påförd dekor var de ännu dyrare (Duco 1980, s. 187 ff). De kortaste och billigaste modellerna från Gouda var runt 12 centimeter och en pipmakare kunde tillverka cirka tio gross, eller 1 500 av dessa pipor per dag, medan produktionen av de längre piporna ”endast” nådde cirka fem gross, alltså hälften, per dag (Duco 1980, s.186).

Det finns ingen anledning att tro att pipmakeriernas anpassning till de olika samhällsklassernas efterfrågan skilde sig mycket mellan Holland och Sverige, dels då liknande uppgifter finns här, och dels eftersom man till Sverige fram till det år 1747 utfärdade importförbudet mot kritpipor, importerade många holländska och engelska pipor av varierande kvalitet. Den svenska kritpipsbrugsägaren Olof Forsbergs priskuranter från åren 1745 och 1747 visar mycket riktigt på likheter med Holland. Priskuranterna påvisar avsevärda skillnader i pris från den dyraste modellen ”Swerjes Wapen” som kostade 13 daler kopparmynt per gross, till ”Allahanda Stumpar” som kostade 2 daler kopparmynt per gross. Priskuranten gör skillnad på de dyraste, ”Långa Sorter”, dit bland annat ovan nämnda ”Swerjes Wapen” hör, de något billigare ”Medel Sorter” och de billigaste ”Korta Sorter”, och det noteras även att ”Af de långa Sorterne, finns ock de, som på ändarne äro något afbrutne, och säljas till billigt pris”. Bland de långa sorterna nämns även sorten ”Långa Krusige” som kostade 13 daler kopparmynt per gross. Denna pipmodell tillverkades även i en kortare och därmed billigare modell, ”Bred Klackar Krushufvuden” som kostade 3 daler kopparmynt per gross (Åkerhagen 2012b, s. 19 f).

Fig. 3. Tavla föreställande Francis Welch, målad mellan 1788 och 1790 av James Earl. Ett typexempel på hur överklassens rökare framställdes i konsten. Lägg märke till pipans långa skaft som behandlats för att skydda rökarens läppar och tänder. Källa: <http://www.historicnewengland.org>.

Skillnaden mellan dessa två pipsorter är endast synlig på den så kallade klacken. Detta utgör ett exempel på ett möjligt problem för tolkningar av social stratifiering baserat på kritpipor från arkeologiska utgrävningar och påvisar hur viktigt det är med en ingående kunskap av pipornas formgivning. Detsamma gäller Allahanda Stumpar, som var andrasortering eller skaftbrutna pipor som ändå gick att röka ur. Det är viktigt att bära med sig vetskapen att fragmenterade pipor vars huvuden ser ut att ha kommit från dyrare pipor såsom Swerjes Wapen eller Långa Krusige kan ha sålts som andrasorteringar till sämre bemedlade rökare. Det är å andra sidan möjligt att se graden av bearbetning även på skaftbitar, där man kan se långsgående spår från agatpoleringen, vilka är indikativa för dyrare pipor.

På Forsbergs priskurant från 1745 finns även piphuvuden av turktyp, ”Turckhufvuden”, med under den billigaste kategorin ”Korta Sorter” för 3 daler kopparmynt och 8 öre för ett gross. (Loewe 1990, s. 90; Åkerhagen 2012b, s. 19). Detta visar att pipor med löstagbara skaft av organiskt material sannolikt även marknadsfördes till sämre bemedlade rökare. Den absoluta underklassen, om de ens köpte

obegagnade pipor, fick förmodligen nöja sig med Allehanda Stumpar.

Med ett intersektionalitetsperspektiv är det således möjligt att konstatera pipmakarnas medvetenhet om att pipor av olika kvaliteter efterfrågades och därmed såldes till personer ur olika samhällsklasser. Kritpipor är således högst lämpliga som ett exempel på hur materiell kultur kan påvisa var dess brukare befann sig inom sin samtids sociala hierarki. Med de längre piporna fick man inte bara en behagligare rökupplevelse då röken i dessa var betydligt svalare, och den polerade ytan på skaftet fastnade heller inte lika lätt i läppen som var fallet med skaften på de obehandlade piporna. De långa piporna var även så sköra att de nödvändigtvis röktes av stillasittande personer, som hade åtminstone en hand fri att hålla i pipan. I finare kretsar, bland över- och medelklassen, tycks, med hänvisning till ovan nämnda skrift om en ”väl Förbättrad Tobaks-Brödraskaps-Förordning” samt ett omfattande bildmaterial, de längre piporna varit att föredra framför de korta piporna. Rökning ur långa pipor medför även ett eget röskick – det stillasittande. De korta, grova och billigare piporna var så billiga att nästan vem som helst kunde ha råd med dem. Rökning ur de kortare piporna kunde ske på flera sätt, med dessa kunde rökaren välja om han eller hon skulle hålla i pipan eller att ha den kontinuerligt mellan tänderna, något jag återkommer till under rubriken 2.11 Rökningens spår i det osteologiska materialet.

4.2 Pipornas dekor och kopplingen till rökarens identitet

Inte bara rökning i sig eller ens bara pipans längd har spelat in i rökarens identitetsuttryck. Pipornas över tiden förändrade formgivning, som i sig ligger till grunden för de typologier som används för datering, kan sannolikt också spegla pipmakares och rökarens strävan efter att visa upp det senaste modet i tobakspipor. Även pipornas dekor har fungerat som identitetsmarkörer och bevis för politiska ställningstaganden. Den plastiska leran som användes vid kritpipstillverkning lämpade sig väl för att framställa olika pipor med både formpressade reliefmotiv och handpåförda dekorativa detaljer som bland annat kunde spegla rökarens identitet.

Ett i litteraturen om kritpipor återkommande exempel på identitetsbärande pipor är de så kallade Jonapiporna som skildrar hur den bibliska profeten Jona spottas ut av valfisken. Dessa pipor tillverkades i Holland och användes från 1630-talet till mitten av 1600-talet av sjömän som amuletter eller talismaner, som skydd mot otur och olycka på haven (Duco 1987, 88 ff). Att de främst användes av sjömän bekräftas av att pipor av den här typen oftast hittas i hamnstäder eller i marina miljöer. Christaller summerar deras funktion väl då hon beskriver piporna som multifunktionella för sina användare, ”det praktiska är den symboliska innebörden och funktionen som talisman, det angenäma är rökningen som ger en liten vilopaus i den tuffa vardagen ombord” (Christaller 2010, s. 11).

Länge menade kritpipsforskare att piporna föreställde Sir Walter Raleigh, som enligt en legend skulle blivit svalt och sedermera utspottad av en alligator eftersom Raleigh smakade så mycket tobaksrök. Detta dementerades dock av det faktum att några av de äldsta piporna av detta slag tillverkades i holländska Hoorn, samt att många av dem bär inskriptionen IONA 1632 (Duco 1987, 88 ff), eller som Åkerhagen skriver ”ingen kan väl tro att en holländsk sjöman skulle titta på en engelsk sjöhjälte när han röker” (2012a, s. 97), särskilt inte decennier efter att han avrättats. Missförstånd rörande Raleigh-legenden och dess identitetsbärande funktioner fortsätter att florerat kring Jonapiporna än idag. Senast i november 2013 menade arkeolog Kenneth Svensson från Arkeologikonsult i en intervju om utgrävningarna vid Slussen i Stockholm om den Jonapipa som hittats där att:

”It's spectacular,” [Kenneth] Svenson [sic] said of the most ornate tobacco pipe. The pipe is carved and depicts Jonah of legend being eaten by a crocodile - which then spit him back out due to his foul tobacco flavour.

"At that time it was only wealthy people and the upper middle class that smoked pipes," Svensson said. "They are usually simple and undecorated. So this one was something special" (Rundqvist 2013).

Pipen föreställer mycket riktigt Jona, men det är inte någon krokodil på pipan, och då ingen referens till tobaksrökning finns i bibeln kan detta påstående omöjligt stämma. Vidare är pipan ingalunda snidad eller skuren på något vis. Dessa pipor massproducerades, som ovan nämnt, i gjutformar och var väldigt billiga att både tillverka och köpa. Slutligen har det bekräftats att Jonapipor marknadsfördes till den holländska underklassen samt sjömän – fattiga sjömän (Duco 1987, s. 88 ff; Christaller 2010, s. 8; Åkerhagen 2012a, s. 97), snarare än den över- och övre medelklass som Svensson påstår rökte ur Jonapiporna. Således kan denna typ av pipor kopplas till ett performativt genusuttryck som fungerade som en symbol för både religiösa föreställningar och en yrkesidentitet i det förflutna.

Redan vid 1630-talet fanns alltså olika pipor med motiv som riktade sig till specifika grupper av rökare. Detta bör ses som ett medvetet drag från tillverkarnas sida – olika motiv och dekor på piporna tilltalade rökare ur olika samhällsgrupper. Engelsmännen som i början av 1600-talet tog med sig kritpipstillverkningen till Holland prydde exempelvis ofta sina pipor med en tudorros, vilket tolkats som en hyllning till drottning Elizabeth och som ett bevis på trots mot den Stuartättade och extremt tobaksfientlige kung Jakob I av England (Åkerhagen 2012a, s. 93). Sannolikt tilltalade dessa pipor den stora mängd exilbriter som levde i Holland vid den här tiden. Tudorrosen fortsatte att pryda holländska pipor långt in på 1700-talet, men det tycks osannolikt att de skulle behållit samma symboliska betydelse under hela perioden.

Ett under 1700-talet vanligt förekommande motiv var i Sverige ett krönt hjärta. Flera svenska kritpipstillverkare prydde sina pipor med dessa hjärtan, bland dem fanns även den ovan nämnde Olof Forsberg. Åkerhagen har identifierat nio olika typer av de så kallade "hjärtpiporna". Att så många tillverkare tillverkat typen tyder på en vida spridd popularitet. Vem som tilltalades av symbolen är i nuläget svårt att säga och fler fynd⁹, mer forskning kring både vilka som tillverkade dem och var de såldes, samt symbolens betydelse inom exempelvis heraldiken skulle kunna leda till en ökad förståelse för pipornas motiv och därmed vem som konsumerade dem. En möjlighet är att det handlar om varumärkesstöld – att den ursprungliga "hjärtpipan" fått ett gott rykte varpå andra pipmakare tagit efter utsmyckningen. Säkert är att man i Sverige ägnade sig åt piratkopiering av utländska pipstämplor, bland annat förfalskades Goudas stadsvapen (Åkerhagen 2012a, s. 33), vilket bör ses som att Goudapiporna var åtråvärda både för sin kvalitet, men även som markörer för social status.

Vissa andra pipomotiv är inte lika svårtolkade; ett stort antal kritpipor som funnits i Sverige bär dekor som anspelar på kungahuset och Sverige. I både utlandet och i Sverige tillverkades "riksvapenpipor" och "kungspipor" för den svenska marknaden av ett flertal tillverkare och i många varianter. Åkerhagen har identifierat minst 17 olika typer av riksvapenpiporna (Åkerhagen 2012a, s. 50). Dessa pipors huvuden bär formpressad dekor med olika varianter av stora eller lilla riksvapnet. Sätter man piporna i ett historiskt sammanhang – där hattpartiets antiroyalistiska politik och det ryska kriget 1741 färskt i folkets minne – är det möjligt att koppla riksvapenpiporna till en nostalgi och en önskan om Sverige som en återupprättad stormakt. Exempel på riksvapenpipor är ovan nämnda Olof Forsbergs priskuranter från 1745 och 1747, där den långa piptypen Swerjes Wapen också var den dyraste pipan. Riksvapenpipor hittades exempelvis i en torpmiljö i Torpom i Bohuslän, där de

⁹ Svenska kritpipstillverkare satte ofta sitt märke på skaftet vilket gjort det mycket svårt att knyta de många fragmenterade piporna till sina tillverkare. Även om det kan vara lockande att sammankoppla framgrävda skaftbitar med näraliggande piphuvuden så krävs i dessa fall näst intill intakta pipor eller exakta sammanpassningar av skaft och huvud för att göra en säker bedömning av tillverkare och datering.

även använts för att göra analyser av social stratifiering på platsen. De har tolkats som bevis på att officerare och befäl besökt platsen då tolkats som så fina att det var ”helt osannolikt att vanliga bönder kunnat skaffa sig” (Olsson 2004, s. 184). Det är också möjligt att den utbredda användningen av riksvapnet som symbol på pipor varit en typ av kvalitetsmärkning som, likt ovan nämnda hjärtpipor, kom att kopieras av flera pipmakare för att uppbringa ett högre pris. Som ovan nämnt tillhörde troligen inte piporna av turktyp med lilla riksvapnet den dyrare klassen av pipor, så det är inte omöjligt att även sämre bemedlade rökare stoltserat med riksvapenpipor.

Flera av Sveriges kungar lät också tillverka pipor som propaganda för sig själva under 1700-talet. Den förmodligen första av de så kallade kungspiporna beställdes av Fredrik I. Fredrik I beställde pipor från England, Holland¹⁰ och Sverige. De engelsktillverkade och de svensktillverkade piporna bär stämplad dekor med tre kronor och initialerna FR. En intakt pipa med tre kronor och FR, tillverkad av Anders Örnbeck har en skaftlängd på mer än 30 centimeter (Åkerhagen 2012a, s. 60). Både den stämplade dekoren samt skaftlängden är indikativt för att piporna varit relativt dyra att tillverka.

Även Fredrik I:s efterträdare, Adolf Fredrik, lät beställa kritpipor med tre kronor och sina initialer AFR som stämplad dekor. Som ett resultat av importförbudet mot kritpipor tillverkades dessa pipor enbart av svenska tillverkare. Åkerhagen har identifierat fyra tillverkare av Adolf Fredriks pipor, Anders Örnbeck, Daniel Almqvist och Carl Fredrik Wallström, samtliga i Stockholm, samt Jonas Alströmer vid bruket i Alingsås (2012a, s. 64). Att Adolf Fredriks pipor tillverkats av ett flertal tillverkare antyder att kungahuset var benäget om att piporna och deras rojalistiska budskap skulle spridas till rökare som var inflytelserika och förmögna nog att deras åsikter räknades i åtminstone Stockholm och Göteborg. Det är möjligt att kungspiporna såldes mycket billigt, eller att de delades ut gratis på finare krogar och kaffehus för mesta möjliga spridning inom samhällets övre skikt som ren politisk reklam.

Även här är en förståelse för det då rådande politiska läget en viktig ingångspunkt för tolkningar av motivet på piporna. Rökningen var vid den här tiden utbredd och kritpipor var ett medium som i egenskap av ett mycket synligt vardagsobjekt lämpade sig

Fig. 4. Skadat piphuvud av så kallad turktyp med ”lilla riksvapnet”. Denna sannolikt tillverkad vid Anders Örnbecks tegelbruk i Stockholm kring mitten av 1700-talet. Foto: Arne Åkerhagen 2012b, s. 350.

väl för politisk reklam. Det är inte svårt att föreställa sig att både riksvapenpiporna och kungspiporna ledde till politiska diskussioner i borgerliga kretsar runt om i landet. Under frihetstiden försvagades kungens ställning och inflytande starkt gentemot ständerna och kungspiporna kan ses som rojalistisk propaganda från både Fredrik I:s och Adolf Fredriks sida.

En piptyp som utan tvivel varit ren propaganda är Gustav III:s så kallade revolutionspipor. Dessa är formpressade och uppvisar med sina två heraldiska lejon som bär upp kungens monogram vissa likheter med riksvapenpiporna. Ett tydligt bevis för att pipans budskap verkligen skulle synas är placeringen deras texter – datumet för den oblodiga statskuppen, ”1772 19 AUG” i olika varianter, samt på den sista modellen även ”8 Nov 1778”, det datum då Gustav III sammankallade ständerna för första gången sedan statskuppen

¹⁰ De pipor som Fredrik I beställde från Holland levererades aldrig eftersom Hattpartiet införde importförbud mot utländskt tillverkade kritpipor 1747 (Åkerhagen 2012a, s. 61).

(Åkerhagen 2012a, s. 66). Gustav III var uppenbarligen högst benägen om att dekoren skulle synas, då den placerats både på piphuvudenas fram- och baksida på fem av de sju olika typerna som hittills identifierats. Baksidan, den sida som är vänd från rökaren och mot de som befann sig i rökarens närhet, bär på dessa fem typer ovan nämnda datum och bör haft liknande funktioner som moderna pins med politiska symboler eller slogans.

Det är inte klarlagt vem som rökte revolutionspiporna. Olsson menar att de delades ut till officerare som en typ av ”förtjänstmedalj” (2004, s. 171), medan Loewe menar att ”kungen delade ut [piporna] till minnet av kuppen” (Loewe 1985, s. 30). Stämmer Olssons påstående skulle piporna primärt rökts av högt uppsatta militärer och med ett intersektionalitetsperspektiv därmed fungerat både som statussymboler som skilde dess rökare från andra rökare, samt som politisk propaganda. Med Loewes resonemang är det möjligt att piporna varit vitt spridda i samhället men att deras funktion i propagandasyfte varit ungefär densamma.

I takt med att pipor började tillverkas av nya material såsom sjöskum och porslin från slutet av 1700-talet och, från 1850-talet de populära briarpiporna, mötte kritpipstillverkare i både Sverige och utlandet konkurrensen genom att börja tillverka allt mer skulpturala pipor. Dessa kritpipor kunde föreställa allt från en byst av Napoleon Bonaparte till djävlar eller dödskallar, eller en klo som griper om ett ägg eller något så simpelt som en stövel (Duco 2004). Även dessa pipor var billiga och tillät även den sämre bemedlade rökaren att välja ett motiv som passade hans eller hennes personlighet. Tack vare införandet av mer långsamt brinnande och mildare tobaksblandningar fanns inte längre behovet av de opraktiskt långa kritpipsskaften. Don Duco menar att kritpipsindustrin under 1800-talet ständigt letade nya målgrupper; ”among the new customers was a broader middle class demanding a more luxury pipe and a growing group of intellectuals seeking a more erudite product, and this was often reflected in the decoration” (Duco 2004, s. 10). De riktigt förmögna, manliga rökarna föredrog vid den här tiden likväl att röka sin tobak i pipor av betydligt lyxigare och tåligare material, eller i form av cigarrer, som vid den här tiden blivit en ny statussymbol, varför kritpipan i sig, oavsett längd, mest var en symbol för studenter och bohemer samt medel- eller underklassen.

En speciell svensk piptyp från slutet av 1700-talet och framåt som ofta kopplas till rökande kvinnor är de så kallade jämtpiporna eller roddarmadamspiporna, vars huvuden tillverkades av järn medan skaften var av organiskt material (Åkerhagen 2012b, s. 121; Stenbäck Lönnquist 2008, s. 172). Stenbäck Lönnquist och Welinder menar att dessa pipor var lämpliga för kvinnor då ”they were light and could be kept in an apron pocket or held in the mouth even while the women were working” (2008, s. 172).

Jag har inte funnit några bevis för tillverkning av kritpipor som direkt avsedde kvinnor som målgrupp under 1600- eller 1700-talet. Sannolikt var i samhällets lägre skikt valet av kritpipa mer avhängigt av ekonomi, och i pipornas mer perifera avsättningsområden, tillgång till dem, än pipornas formgivning. Förmodligen är vår förståelse av många symboler som finns på piporna begränsad, då deras betydelse för länge sedan fallit i glömska. Förvirringen kring Jonapiporna är ett mycket tydligt exempel på hur forskning kring ikonografi och heraldik kan bidra med ökad förståelse för hur motiv på kritpipor tilltalade specifika grupper av rökare. Det finns därför mycket att forska på inom de i Sverige tillverkade dekorerade pipornas symboliska innebörder som definitivt skulle kunna leda till en ökad förståelse för de som en gång rökte dem och det samhälle de levde i.

4.3 Social stratifiering, genus och kritpipornas spår i det osteologiska materialet

Stenbäck Lönnquist och Welinder presenterar som ovan nämnt argumentet att inga spår av tandslitage från kritpipor ännu hittats på kvinnliga kranier i det osteologiska materialet från 1700-talets Sverige (2007, 2008). Till att börja med har de använt sig av ett mycket begränsat

material då de enbart pekar på Caroline Arcinis undersökningar av pestgravar i Holje by under åren 1710-1713 där det konstateras att ”piprökning förmodligen ännu var något som endast utövades av männen” (Arcini 2006, s. 93).

Intressant är att ovan nämnda iakttagelse av Öller, om att kvinnor rökte, men att de aldrig gjorde det offentligt från år 1800, stammar från Jämshögs socken i Blekinge, samma socken som Holje by ligger i. Är det möjligt att kvinnor i Jämshögs socken inte rökte i början av 1700-talet? Eller rökte måhända kvinnor på sätt som skilde sig från männens? Kanske fungerar tandslitaget som en indikation på att kvinnor i ökande grad började röka under 1700-talet, eller så har skilda rökskick även resulterat i skilda, eller rentav obefintliga spår i det osteologiska materialet.

Slitage från kritpipor är i det osteologiska materialet oftast mest synligt på incisiverna och caninerna, och har formen av cirkulära gluggar (Kvaal & Derry 1996, s. 30). Detta sker vid bruket av korta kritpipor som låtit rökarens händer vara fria till arbete, då rökaren sällan låtit pipan lämna munnen. Bitmärken är ofta även synliga på skaftbitar som hittas vid utgrävningar. Arcini menar att ”det runda pipskaftet var dessutom svårt att balansera, vilket krävde att man bet hårt om det. När pipan väl funnit en bra plats mellan tänderna att vila på behövde man inte hålla i skaftet utan hade händerna fria till arbete” (2006, s. 92). Jag kan personligen intyga att kritpipor med runt skaft inte på något sätt är svåra att balansera. Man behöver heller inte nöta ner sina tänder för att kunna röka en kritpipa utan att

Fig. 5. Två långa kritpipor med lackade skaft utställda på Nationalmuseet, Köpenhamn. Pipornas längd indikerar att dess rökare hållit i piporna kontinuerligt. Lacket har därför applicerats för att läpparna inte ska fastna i skaftet. Foto: Robert Bergman Carter.

hålla den i händerna. Har rökaren hållit pipan något längre till höger eller vänster i munnen, med en vinkel som löpt parallellt med tandraden och kinden, något som även leder den varma tobaksröken bort från tungan¹¹, har incisiverna sannolikt påverkats mindre, då de främre premolarerna använts för att hålla pipan. Dessa tänders spår sluter väl om pipans runda skaft, varför synligt slitage inte uppkommer lika lätt.

Det är möjligt att kvinnor inte höll pipan i munnen på samma sätt som män, om de överhuvudtaget någonsin hade piporna mellan tänderna. Måhända rökte kvinnor inte heller lika frekvent som männen, och möjligheten finns även att de rökte de längre, skörare piporna som tvingade rökaren att hålla i piporna. Chanserna är goda att de längre piporna röktes i hemmets vrå, eller i någon annan miljö där rökaren satt eller stod stilla. Mest sannolikt är dock att underklassens kvinnor rökte i samma korta typ av pipor som männen, skillnaden låg dock i hur de rökte – de höll i sina pipor och förde dem till munnen endast då de skulle ta ett bloss. En teckning från 1800-talets första hälft av den danska konstnären Johannes Flintoe visar hur en norsk ”bakstekone” står vid en stor vedeldad ugn och röker sin korta kritpipa som hon

¹¹ Vana piprökare som röker ofta beskriver att de har tungor som är läderaktiga som ett resultat av att de utsatt sina munnar för den varma röken. Rökare som röker mer sällan råkar ibland ut för vad som på engelska kallas för ”tongue bite”, en känsla av att man svett tungan på den varma röken. Detta kan, om man tvunget ska röka, undvikas genom att rikta pipans rökkanal bort från tungan. Röken ur korta kritpipor är betydligt mycket varmare än rök som passerat genom ett kylande, längre skaft. Under 1800-talet introducerades dock tobakssorter som brann långsammare vilket gjorde röken svalare, detta ledde till att de praktiska aspekterna av långa pipor försvann (Duco 2004, s.10).

håller med handen mot munnen och tar ett bloss (Schulerud 1978, s. 29). Även det fotografi som Stenbäck Lönnquist och Welinder presenterar från cirka 1900 av en kvinna och en man som röker visar hur mannen har pipan mellan tänderna och hur kvinnan håller i den medan hon blossar (2008, s. 173).

Vidare sannolika förklaringar till att piprökning inte satt spår i 1700-talets underklasskvinnors tänder finns. Bland annat finns möjligheten att pipans skaft lindats med tråd eller att man behandlat biten av pipskaftet som sitter mellan läpparna med vax eller lack (fig. 3) för att skydda såväl läpparna som tänderna, men även för att ge pipan en längre hållbarhet. Mig veterligen har inga fragment hittats med bevarad tråd, men detta kan sannolikt bero på trådars, liksom annat organiskt material, dåliga tafonomiska egenskaper. 1700-talspipor med lackade skaft finns bland annat på Nationalmuseet i Köpenhamn (fig. 5). Även i det arkeologiska materialet återfinns exempel på glaserade pipskaft från 1700-talet (Ayto 2012, s. 24). Bruket att lacka, vaxa eller linda pipskaften med snöre lever kvar bland moderna kritpipsrökare, och många nyttillverkade kritpipor säljs till denna dag med lackade, eller bemålade skaft.

Ytterligare en möjlighet är att man rök i instickspipor av så kallad turktyp. Dessa pipor var formgivna för att efterlikna den turkiska chibouk-pipan där huvudet, liksom västerländska kritpipor var tillverkat av bränd lera, medan det löstagbara skaftet var av organiskt material såsom vass, trä, ben, horn, och senare även bambu (fig. 4). Pipskaft av organiskt material sliter inte lika mycket på tänderna som de grova, billigare piptyperna, varför rökare som använde sig av denna typ av pipor sannolikt skonade sina tänder i större utsträckning. Utöver de pipor med Turckhufvud som kom från Olof Forsbergs pipbruk menar Åkerhagen att pipor av denna typ även tillverkades av Anders Örnbecks Grinds tegelbruk i Stockholm kring mitten av 1700-talet. Ehrensvärds bild ovan (fig. 2) föreställer en man och en kvinna som röker ur varsin pipa av turktyp och mycket riktigt håller inte kvinnan i sin pipa. Även de ovan nämnda järnpiporna, som även kopplats till rökande kvinnor, hade skaft av organiskt material, vilket inte heller borde lämnat vidare märkbara spår i rökarens tänder.

Det är alltså fullt möjligt att koppla bruket att låta korta kritpipor vila mellan tänderna till ett röskick främst tillhörandes den manliga underklassen. Prosten Niclas Olof Lönnqvist poängterade år 1775 hur ”den yngling, som ei röker toback, hålles intet för karl och begabbas af andra. De mästa hafwa aldrig pipan af munnen, än ock när de gå bland fodret, åka in hö eller säd, tröska, täcka och rygga halmtak” (Lönnqvist 1924, s. 7). Vidare bekräftas detta av Bengt Bergius som i sitt *Tal om läckerheter* från 1780 beskriver hur män börjat röka ”af moden och af det man velat synas karlaktig (1785, s. 44) Detta betyder dock inte att kvinnor slutade röka under 1700-talet. Med hänvisning till ovan nämnda iakttagelser från Öller och Bergenskjöld om att kvinnor inte rökte offentligt tycks detta långt ifrån sannolikt.

Däremot har sannolikt könsideal och synen på offentligt rökande kvinnor samt kosmetiska anledningar mycket väl ha spelat in på hur och var kvinnor rökte. Det är inte omöjligt att föreställa sig att pipgluggar i tänderna var acceptabelt bland män ur underklassen, medan gluggarna efter kritpipor inte var lika accepterat hos och bland 1700-talets kvinnor ur någon samhällsklass, varför dessa kvinnors röskick påverkades och därmed bidrog till att de skapade sitt eget röskick. Med hänvisning till ovan nämnda påstående om att unga pojkar började röka pipa för att verka karlaktiga är det till och med tänkbart att pipgluggen sågs som ett manligt attribut, ungefär som slitage från runda snusdosor på vår tids jeansbakfickor kan ses som ett manligt attribut.

Kapitel 5: Avslutning

5.1 Slutsatser

Som jag har visat har kritpipor som artefaktsgrupp en stor potential för studier av sociala identitetskonstruktioner i det förflutna. Kritpipor och rökning har inom den svenska historiska arkeologin länge uppfattats som exklusivt manligt betingad materiell kultur, vilket därmed begränsat, och i vissa fall lett till långsökta eller rentav felaktiga tolkningar kring både piporna och även de kontexter där de hittats. Att förutsätta en manlig närvaro vid fynd av kritpipor är att riskera att på ett okritiskt och bekvämt sätt låta slutsatser baseras på vår samtids kulturella ramverk och förförståelser om vilka som i dagsläget förväntas röka pipa.

Min uttalade ansats var att nyansera denna föreställning, vilket jag gjort genom att se på tobakshistoriska skrifter och bilder och målningar föreställande rökare, med ett applicerat genus- och intersektionalitetsperspektiv. Baserat på skriftligt material, införsel- och tillverkningsstatistik av tobak och kritpipor har jag först och främst visat på ett utbrett bruk av tobak från 1630-talet och framåt bland såväl kvinnor som män, och ur samtliga samhällsklasser och i olika miljöer. Ett flertal exempel ur litteraturen påvisar inte bara att kvinnor rökte för nöjes skull, de visar även att det funnits medicinska skäl för att kvinnor till och med uppmanades att röka under 1600-talet, och även under följande århundrade då belägg för kvinnors medicinska tobaksbruk återfinns. Bevis för ett utbrett tobaksbruk bland båda könen under 1600-talet kan jämföras med Stenbäck Lönnquists och Welinders konstaterande om en under 1800-talet bland kvinnor utbredd rökning. Baserat på införselstatistik av tobak, produktionsvolymerna av kritpipor, samt belägg från samtida bilder och texter det finns ingen anledning att tro att kvinnor slutade röka under 1700-talet.

Som jag har visat genom att lyfta fram genusrelevanta nedslag i tobakens historia i Sverige och analysera dessa med en förståelse för identitetsskapande kategoriers samverkan – ett intersektionalitetsperspektiv – är det inte endast möjligt att konstatera att kvinnor rökte, det har även visat sig vara en användbar ingång till tolkningar kring hur synen på rökande kvinnor och män ur olika samhällsklasser påverkade och påverkades av socioekonomiska faktorer, vilka i sin tur tycks ha påverkat hur, var och i vilka typer av pipor olika samhällsgrupper rökte. Klass, kön och ålder var bevisligen avgörande för vem som exempelvis tilläts röka offentligt. Vidare fanns medicinska skäl som legitimerade tobaksrökning hos båda könen. Rökning bör således ses som ett performativt fenomen som på olika sätt speglade och påverkade människors sociala identitet i det förflutna, och kritpiporna kan fungera som en unik utgångspunkt som möjliggör dessa tolkningar.

Exempel på hur intersektionalitetsteori kan och bör, enligt mig, fungera i arkeologiska analyser av genus och social identitet kan kortfattat förklaras med kritpipor på följande vis: gruppen rökare kan, som jag har visat, i sig inte ses som en homogen grupp, något som dels blir uppenbart i exempelvis valet, tillgången, eller de ekonomiska faktorerna som spelat in i vilken pipa som rökaren valt att röka sin tobak i; förmögna rökare kunde uttrycka sin sociala ställning genom sitt val av rökdon genom att röka i en dyrare, lång, skör, och mer bearbetad kritpipa, medan rökare från samhällets lägre skikt av flera anledningar rökte ur kortare och grövre pipor av lägre kvalitet. Ytterligare faktorer som kan relateras till identitet och som förmedlas av kritpipor är var de rökts. Inom arkeologin kan detta i bästa fall relateras till fyndkontext. Fynd av billigare pipor i exempelvis en krogmiljö kan avslöja att sämre bemedlade rökare besökte krogen. Bär piporna dekor kan de dessutom i vissa fall relateras till rökarens yrke, livsstil eller politiska ställningstaganden. Samtliga pipor kan således knytas till performativa identitetsuttryck. De längre piporna var till exempel så sköra och tunga att dessa omöjligen kan ha rökts under pågående fysiskt arbete, då de krävt att rökaren hållit i pipan. De billigare korta piporna kunde däremot kilas in mellan tänderna och rökas medan rökaren arbetade med sina händer. Vidare rökte människor i olika miljöer och

kontexter, de höll sina rökdon på olika sätt, och de rökte på olika platser och av varierande anledningar som var avhängiga människornas sociala ställning:

- Jag anser att jag lyckats bevisa en utbredd förekomst av kritpipsrökande kvinnor ur bonde- och underklassen under både 1600- och 1700-talen. Sociala föreskrifter tycks dock ha mer eller mindre föranlett dem att röka i hemmet. Hos äldre kvinnor ur bonde- och underklassen tycks tobaksrökning av medicinska skäl varit fullt acceptabelt. Av ekonomiska skäl är det vidare möjligt att dra slutsatsen att dessa kvinnor sannolikt rökte ur kortare, grövre och billigare kritpipor av samma typ som männen ur motsvarande sociala grupper gjorde. En brist på bevis för rökande kvinnor i det osteologiska materialet kan förklaras med att kvinnor av sociala och kosmetiska skäl rökte på ett sätt som skilde sig från männens – att de höll i piporna medan de rökte för att slitspår i deras tänder inte skulle avslöja dem som rökare. Denna typ av rökning kräver i likhet med överklassens rökskick att man har åtminstone en hand fri till pipan.
- Överklassens rökande män tycks enligt bild- och textmaterial som jag presenterat främst ha föredragit att röka i den privata sfären, i avskilda, eller för rökning avsedda miljöer. Detta bekräftas även av det faktum att överklassens rökare föredrog långa kritpipor som omöjliggjorde något annat än stillasittande rökning. Flertalet exempel jag presenterat tyder på ett i ökande grad ritualiserat tobaksbruk bland överklassen från slutet av 1600-talet och under 1700-talet. Detta tolkar jag som indikativt för att överklassens rökare velat utmärka sig från sämre bemedlade rökare och därmed ytterligare befästa sin sociala status genom särskilda sätt att röka.
- Det verkar, baserat på materialet jag studerat inte varit vanligt förekommande i Sverige att kvinnor ur överklassen rökte under 1700-talet, men om de gjorde det finns all anledning att tro att sociala föreskrifter skapade av män i deras omgivning tvingade dem att röka i smyg. Nässnus tycks dock ha varit en accepterad form av tobakskonsumtion hos både män och kvinnor ur överklassen. Exempel på rökande överklasskvinnor i 1700-talets Frankrike finns dock.
- Rökning tycks även ha förekommit bland kvinnor ur medelklassen i Sverige under 1700-talet, om vilket teckningen "Dansom och rökom" (fig. 2) från 1700-talets slut vittnar.
- Kvinnor ur den absoluta underklassen tycks enligt det skriftliga materialet obehindrat ha rökt offentligt, även om samtida män ur överklassens skildringar av dem kritiserade dem för det.
- Bonde- och underklassens män rökte korta, grova och billiga kritpipor som de kunde ha mellan tänderna medan de arbetade. Detta rökskick satte även tydliga spår i tänderna då pipskaftet nötte ner dem till en i det osteologiska materialet väl synlig cirkelformad glugg. Offentlig rökning ur korta pipor sågs åtminstone vid slutet av 1700-talet som signifikativt för allmogens män och det är möjligt att även pipgluggarna i manliga kranier kan tolkas som en symbol för ett rökskick tillhörandes den manliga bonde- och underklassen.

Baserat på mina slutsatser finns det vidare ingenting som tyder på att rökning bland kvinnor på något sätt symboliserade ett anmärkningsvärt utanförskap i bonde- och underklassamhället under 1600-talet. Dannikekvinnan fungerar som ett utmärkt exempel på hur vår samtida syn på kritpipor som en manlig artefakt kan ställa till det i tolkningar av arkeologiska fynd. Här har kvinnans kritpipa kommit att förbrylla forskare som inte kunnat frångå sin samtids sociala föreskrifter och förförståelser kring vem som tillåts och inte tillåts röka pipa. Kritpipan, i egenskap av ett i modern tid påstått manligt attribut, har således kommit att utgöra en symbol för att Dannikekvinnan under sin livstid var avvikande, något som vidare kopplats till det faktum att hon begravts i ovigd jord.

Någon gång efter den i min text studerade perioden tycks piprökning ha kommit att bli en hegemoniskt manlig aktivitet. Som jag nämnde under avsnittet om genus och intersektionalitet är identitet något som är ständigt föränderligt. Nya och gamla

identitetsskapande kategorier, handlingar och föremål både upprätthåller och bidrar till skapandet av nya värderingar i föränderliga maktordningar. Piprökningens glidning från allmänt utbredd till ett särpräglad manligt attribut är ett mycket tydligt exempel på hur detta fungerar. Frågor jag inte lyckats besvara i den här texten är när och varför piprökning kom att bli ett manligt attribut. Säkert är att våra föreställningar om vissa i nutiden genus specifika aktiviteter inte alltid stämmer överens med verkligheten i det förflutna. Den historiska arkeologin fyller här en viktig funktion i det att dess slutsatser kan sammanställa exempelvis skriftligt och arkeologiskt material för att komplicera och vidga vår förståelse bortom generaliseringar och manligt hegemoniskt historiskt narrativ, något som visat sig möjligt i fallet med rökning och kritpipor från 1600- och 1700-talen.

5.2 Möjliga utgångspunkter för framtida forskning

Som jag nämnde under avsnitten om metod, material och begränsningar har jag främst använt mig av andrahandskällor. Tre tobakshistoriska författare, Arne Munthe (1940), Claes Krantz (1946) och Tage de la Motte (1955), refererar tillsammans till ett mycket omfattande käll- och arkivmaterial. Dessa författare är samtliga män och deras verk har tillkommit under en tid då könsskillnader togs som självgivna, varför de i sin forskning sannolikt kan ha förbisett en mängd genusrelevant information. En förnyad blick på det material de refererar till skulle kunna bidra med ökad insikt i genusrelevanta aspekter av tobakens historia i Sverige. Vidare finns, som Michael Dahlin (2003) påvisat, säkerligen ett rikt material att hämta i tingsprotokoll från hela landet. Detsamma kan sägas om tullanteckningar och kungörelser och förordningar från 1700-talet.

I avsnittet som behandlar dekor på kritpipor och hur detta kan visa på rökarens identiteter påpekar jag att en ökad medvetenhet inom heraldik och ikonografi skulle kunna leda till djupare insikter kring pipornas identitetsbärande funktioner.

Som jag nämnde i avsnittet som behandlar synen på rökande kvinnor i text ska det även finnas mantalslängder från åren 1747 till 1771 som i vissa områden ska ha bokfört rökande kvinnor. Då tiden för framställandet av denna uppsats varit begränsad har jag själv inte ägnat mer än några dagar åt efterforskningar i mantalslängderna då det är ett mycket omfattande material och jag har inte haft möjlighet att genomföra ett systematiskt sökande efter de socknar vars mantalslängder tog upp kvinnor för tobaksbeskattning. Jag har heller ingenstans hittat några specificeringar kring vilka socknar som tagit upp kvinnor för tobaksbeskattning under perioden. Först och främst finns här en världsunik potential för demografiska studier över hur pass utbredd tobaksrökningen var bland både kvinnor och män under 1700-talets andra hälft.

Vidare finns i mantalslängderna möjligheten att knyta fynd av kritpipor från arkeologiska utgrävningar av 1700-talsmiljöer till dess brukare; komparativa analyser där kritpipor daterade till perioden efter 1747 från exempelvis en specifik gårdsmiljö skulle kunna jämföras med uppgifter från jordeböcker och tobaksbeskattning från samma hemman i mantalslängden och därmed potentiellt identifiera vem som en gång rökt på platsen. Detta är dock inte det enda sättet som finns för att knyta kritpipor till dess rökare.

Under optimala bevaringsförhållanden är det faktiskt möjligt att få fram DNA-rester från pipskaft. DNA-resultat från pipskaft är sannolikt det närmaste vi kan komma till att knyta en pipa till vilket biologiska kön dess brukare haft. Detta säger naturligtvis inte mycket om rökarens sociala identitet, en tolkning som istället får göras baserat på pipans kvalitet och/eller fyndkontext. Analyser av ett pipskaft som grävdes fram i Virginia City i Nevada visade inte bara att det är möjligt att utföra DNA-analyser av kritpipsskaft, de visade även att en kvinna rökte pipa. Baserat på kontext kunde man sedermera konstatera att pipan sannolikt röckts offentligt, i en saloon (Dixon 2006, s. 65 ff). För att detta ska kunna genomföras i Sverige krävs medvetenheten om möjligheten att utföra DNA-analyser av pipskaft, en

uppvärdering av kritpipor som fyndkategori, samt en vilja att se bortom den förutfattade meningen att endast män rökte kritpipor.

5.3 Sammanfattning

Sedan mitten av 1900-talet har kritpipor använts som dateringsunderlag inom den historiska arkeologin. Först under senare år har de sociala aspekterna av rökning och kritpipor börjat uppmärksammas. I Sverige har kritpipor och rökning okritiskt tolkats som manliga attribut. Den här uppsatsens syfte är att bredda och uppvärdera artefaktgruppen kritpipors status inom den historiska arkeologin genom att applicera genus- och intersektionalitetsperspektiv på tobaksrökningens historia i Sverige. Uppsatsen är min ansats till att dels visa att rökning var utbrett bland både kvinnor och män under 1600- och 1700-talen samt att belysa behovet av ett ökat teoretiskt medvetande kring kritpipor inom den historiska arkeologin och hur en medvetenhet om genus och ett intersektionalitetsperspektiv kan bidra med kunskap om vilka som brukat kritpiporna, samt när, var och hur kritpiporna användes och hur både rökning och kritpipor speglade rökarens identiteter i det förflutna.

De första rökarna i Europa, de engelska sjömännen, tog med sig bruket över Atlanten och spred det i England. Dessa män sågs som hjältar och rökningen som ett attribut som kopplades till deras personliga egenskaper. Matroserna spred bruket att röka bland hamnstädernas befolkning medan rökande adliga sjökaptener som exempelvis Sir Walter Raleigh och Sir John Hawkins, med kontakter med både den Nya världen och det engelska hovet bidrog till tobaksrökningens spridning bland det engelska hovet och överklassen. Vidare ut i Europa tog dessa sjömän med sig vanan att röka till de hamnstäder de lade till i, något som bekräftats arkeologiskt genom fynd av tidiga kritpipor i hamnstäder i stora delar av Europa och även Sverige. Med soldater som återvände hem från det trettioåriga kriget spred sig bruket att röka tobak till Europas och Skandinaviens inland. Här presenteras även möjligheten att de kvinnor som följt arméerna i trossen kan ha börjat röka. Således är det möjligt att koppla tobakens spridning i Europa och till Sverige främst till underklassens män, men sannolikt även till de kvinnor som deltog i arméernas fälttåg.

Tobaksrökningen kom snabbt att anammas i 1600-talets Sverige. Det är vid tiden för tobakens införande i Sverige inte helt lätt att få en tydlig bild av social differentiering i rökningens utbredning, detta eftersom indikationer finns på att samtliga samhällsklasser tycks ha rökt. Tobak och pipor nämns år 1630 i Hovförtäringen, och rökningen beskrivs som vida spridd bland bondeklassen i ett riksrådsprotokoll från 1635 samtidigt som tobaksbruket – i form av både rökning och snus – beskrivs av Per Brahe den yngre som vida spridd bland den finska allmogen år 1638. Det enda som egentligen tycks ha påverkat tobakens spridning negativt vid tiden för dess införande var ekonomiska faktorer. Sociala föreskrifter kring vem som tilläts eller inte tilläts röka tycks ha spelat mycket liten roll för tobakens spridning vid den här tiden.

Bland de första skriftliga omnämnandena av tobak finns de som tar upp tobaken som en medicin. Doktorer och professorer i hela Europa prisade därefter tobakens medicinska egenskaper och bidrog således till att vidare sprida tobaksbruket vidare. I hela Europa beskrevs tobaken som något av en universalmedicin. Tobaken rekommenderades även till kvinnor som enligt tidens syn på människokroppen, den galeniska humoralpatologin, med sina kalla fuktiga kroppar, var särskilt lämpade för tobaksröken som ansågs vara varm och torr. I Sverige rekommenderades tobaken som en medicin redan år 1633 i en avhandling av Johannes Franckenius, som i samma avhandling skrev ”att nu förtiden man knappt kan finna någon enda person, som ej är ganska förfaren i denna rökningkonst”. Andreas Sparrman, i egenskap av drottning Kristinas livmedikus, rekommenderade ett måttligt tobaksbruk. Tobaksrökning användes även mot pestepidemier i hela Europa; ett träsnitt från Danzig visar hur männen som hanterade pestens offer undantagslöst rökte pipa och från Köpenhamn finns

från 1710 belägg för att sjuksköterskor rökte tobak för att slippa smittas. Tobaksrökning tycks ha passat väl in i den europeiska läkekonsten och kom snabbt att anammas av även de högre samhällsklasserna, i många fall som först som en medicin, och något senare som ett nöje och en modesak.

Kvantitativa statistiska belägg för en bland båda könen fortsatt utbredd rökning under 1600- och 1700-talen presenteras. Under 1620- och 30-talen blev tobaken betydligt billigare som en följd av framgångsrika odlingsföretag i engelska kolonier och i Holland. Detta ledde till en ökad tillgänglighet även i Sverige. Officiell införselstatistik från 1600- och 1700-talens Sverige visar på en kraftigt ökad import under perioden. Till dessa siffror bör även en omfattande smuggling läggas till. Från år 1720 finns uppgifter om en officiell införsel av mer än 334 ton röktobak, samt cirka 156 ton obehandlade tobaksblad för inhemsk framställning av röktobak, snus, nässnus och tuggtobak. Vid mitten av 1700-talet tillverkades och importerades årligen mer än 6 miljoner kritpipor för den inhemska marknaden. Jämför man detta med befolkningmängden på cirka 2 miljoner får man en talande bild av tobaksrökningens utbredning.

Följande kapitel presenterar tolkningar ur genus- och intersektionalitetsperspektiv av bild- och textmaterial från 1600- och 1700-talen som behandlar rökande kvinnor och män. Holländska tavlor från 1600-talet föreställande rökande bönder och människor ur samhällets bottenkikt, bland dem även kvinnor, visar inga indikationer på några könsrelaterade fördömanden som kan kopplas till tobak. Det är istället kontexten inom vilken tobaken röks som eller hur den röks som fördöms. Underklassens röskick fördömdes och fungerade inom konsten som underhållning för överklassen. Representationer av bonde- och underklassens offentliga rökning och ohämmade berusning kom hos överklassen att fungera som en social markör. Även överklassens män och kvinnor lät under 1600-talets sista hälft avbilda sig med långa kritpipor och en mängd accessoarer som hörde tobaksrökningen till. Både piporna och accessoarerna fungerar i dessa tavlor som en symbol för ett ritualiserat röskick som skilde överklassens förfinade rökning från bonde- och underklassens okontrollerade vardagsrökning. Mina jämförelser mellan tavlor, teckningar och trä- och kopparstick föreställande rökare ur olika samhällsklasser har även visat att överklassens rökare sällan avbildas i offentliga miljöer, till skillnad från rökare ur bonde- och underklassen, som ofta framställs i stökiga krogmiljöer. Detta knyts genom kritpipsrökning som motiv i konsten till ett performativt uttryck för social status. Vidare presenteras en illustration från Sverige från slutet av 1700-talet som föreställer bland annat två kaffedrickande rökare, en man och en kvinna. Det faktum att de dricker kaffe kan tolkas som att rökarna tillhörde medelklassen. Illustrationen framställer inte den rökande kvinnan i ett negativt perspektiv, varför slutsatsen dras att rökande kvinnor inte bör varit särskilt anmärkningsvärt vid 1700-talets slut i Sverige.

Många texter som behandlar rökande kvinnor är kritiska eller satiriska och det är svårt att avgöra huruvida kritiken riktar sig mot tobaksrökning generellt eller om det är att eller hur kvinnor rökte som kritiseras. En möjlig tolkning är att överklassens män som beskriver de rökande kvinnorna fördömer hur kvinnorna röker. Exempel på hur offentligt rökande kvinnor ur underklassen fördömdes i text av prästen Forbus presenteras. Även exempel på hur överklassen använde tobak i smyg tas upp som exempel på överklassens syn på sitt eget och lägre klassers tobakskonsumtion. Här presenteras även uppgifter om pigan Karin Jacobsdotter som stod åtalad efter att ha orsakat en eldsvåda då hon tjuvrökte i skogen efter att ha stulit tobak och en pipa. Något könsrelaterat rökförbud har aldrig existerat i Sverige, däremot infördes skatteplikt för de män och kvinnor som hade råd att betala från och med 1747. Enligt uppgift ska endast vissa socknar ha beskattat kvinnor för tobaksbruk fram till att skatten avskaffades år 1771. Två exempel som visar att allmogens kvinnor rökte, men inte offentligt, presenteras. Detta tolkas som en bekräftelse på att sociala föreskrifter

föranledde allmogens kvinnor att röka i den privata sfären medan kvinnor ur samhällets lägsta skikt, med hänvisning till Forbus påstående, rökte offentligt.

Moderna tolkningar kring Dannikekvinnan, en kvinna som begravts i ovidg jord med sina personliga tillbehörigheter, bland dem en kritpipa, presenteras. Gravskicket, hennes röda hår, samt det faktum att hon rökte har lett till att hon av arkeologer tolkats som en från samhället avvikande kvinna. Med ovan nämnda exempel på ett vida spritt tobaksbruk, även bland allmogens kvinnor, tycks tolkningen av pipan i denna kontext snarast spegla moderna föreställningar om vem som tillåts röka pipa snarare än dåtidens.

Kapitlets sista avsnitt presenterar min tolkning av texten *En wäl förbättrad Tobaks-brödra-Ordning* från 1730-talet som ett exempel på hur överklassens rökande män kände sig nödgade att definiera ett eget röskick för att skilja sig från underklassen. Ett antal regler ur skriften analyseras ur genus- och intersektionalitetsperspektiv, vilket leder till slutsatsen att många av de förbud som framförs i texten är riktade mot underklassens röskick och att detta resulterar i en dikotomi som förklarar hur manliga rökare ur över- och medelklasserna såg på rökare ur lägre samhällsskikt samt hur det rituella rökandet legitimerat ett fortsatt rökande i de övre samhällsskikten. Ett exempel på detta är bestämmelser om en acceptabel längd på kritpipor.

Följande kapitel går igenom hur pipornas skilda längder och kvaliteter samt deras dekor var indikativa för social status. De längsta piporna var dyrare än de korta och ju mer arbetsintensiv en pipas tillverkning var, desto dyrare var den. Vidare beskrivs dekoren på piporna och möjligheten att även detta fungerat som sociala markörer. Så kallade Jonapipor, föreställandes den bibliske profeten, användes av fattiga holländska sjömän som amuletter och talismaner mot olyckor till sjöss. Dessa pipor tolkas av arkeologer ofta felaktigt som särskilt dyra. Ett flertal pipor som tillverkats i Sverige presenteras, bland annat de så kallade hjärtpiporna vars symbolik behöver utforskas vidare. Vidare presenteras pipor med politiska eller rojalistiska motiv som exempel på hur svenska kritpipor använts som propaganda.

Kapitlets sista avsnitt tittar närmare på hur olika röskick kan ha satt skilda spår i det osteologiska materialet. Kranier från män som varit vanerökare och som haft korta, grova pipor mellan tänderna medan de arbetade med händerna uppvisar tydliga spår på detta i form av cirkelformade gluggar. Detta tolkas som ett röskick tillhörande underklassens män. Bristen på pipgluggar i kvinnokranier från 1700-talet har delvis legat till grund för tidigare påståenden om att kvinnor inte rökte. Det finns dock sätt att röka som inte sätter lika markanta spår i tänderna. Exempel på dessa är att rökare hållit pipan i ena handen, att man rökt i pipor med skaft av organiskt material, vilka inte sliter på emaljen i samma utsträckning, eller att man på något sätt preparerat skaftet för att inte slita på tänderna. Bildmaterial från 1800-talet och från det tidiga 1900-talet visar kvinnor som håller i sina pipor medan de röker, medan ett antal bilder och skriftliga källor beskriver hur allmogens män hade pipan i munnen. Långa, handhållna pipor som användes av över- och medelklassens rökare resulterade heller inte i pipgluggar. Teorin att kvinnor skyddat sina tänder på grund av sociala föreskrifter och kosmetiska skäl presenteras. Vidare presenteras tolkningen att gluggen efter pipor till och med kan ha varit ett eftersträvt manligt attribut bland underklassen under 1700-talet.

Slutsatserna av min granskning är att kritpipor har en stor potential att bidra med insikter i sociala identitetskonstruktioner under 1600- och 1700-talen. Först och främst har jag visat att det inte går att utesluta att både kvinnor och män rökte kritpipor under både 1600- och 1700-talen. Ser man till den under 1600- och 1700-talen ökande importen av tobak och produktionsvolymerna av kritpipor är det möjligt att konstatera att tobaksnyttjandet ökade mycket kraftigt under dessa århundraden. Om kvinnor rökte kring 1630 finns, baserat på införselstatistiken av röktoak samt det faktum att tobak är beroendeframkallande, ingen anledning att tro att konsumtionen på något sätt minskade under följande århundrade. Jag anser det härmed bevisat att tobaksrökning var utbrett bland både kvinnor och män under den

studerade perioden. Vidare visar min granskning hur en medvetenhet om människors intersektionella identiteter, i kombination med en förståelse för kritpipornas varierade priser och kvaliteter, möjliggör en fördjupad förståelse för hur kritpipor som materiell kultur och rökning som ett performativt fenomen har påverkat och påverkats av sociala identitetskonstruktioner både under 1600- och 1700-talen, men även i våra samtida tolkningar av kritpipor. Min granskning av bilder- och skriftligt material har visat att kvinnor och män ur olika samhällsklasser rökte av olika anledningar, på varierande platser, ur långa eller korta, grova eller välarbetade kritpipor med eller utan dekor som de rökte ur och höll i på olika sätt och vid olika tillfällen, allt baserat på socialt konstruerade identitetskategorier och socioekonomisk status. Detta har även resulterat i skilda spår i det osteologiska materialet. Vidare tycks moderna sociala konventioner kring piprökning till stor del spela in i tolkningar av kritpipor i det arkeologiska materialet som ett manligt attribut, något som Dannikekvinnan är ett tydligt exempel på.

Det sista avsnittet presenterar möjliga utgångspunkter för framtida forskning. Studier av ikonografi och heraldik skulle kunna bidra med ökad insikt i olika pipdekorer och därmed potentiellt kunnat knyta piporna till rökare ur olika samhällskikt. Framtida forskning kring tobaksanvändningens historia och sociala diffusion i Sverige har mycket att hämta i arkiven. En genomgång av tullanteckningar, tingsprotokoll och mantalslängder har tvivelsutan potential att vidga vår förståelse för tobakens spridning i samhället. Det skulle till och med vara möjligt att genom jämförelser mellan daterade pipor från exempelvis gårds- eller torpmiljöer och tobaksskatteuppgifter i mantalslängder vara möjligt att knyta specifika pipor till den eller de personer som skattat för röktobak på gården eller torpet. Vidare har det visat sig möjligt att genom DNA-analyser av pipskaft visa om det varit en kvinna eller man som rökt ur kritpipor.

Referenser

Litteratur

- Arcini, Caroline. 2006. Offer för pest, svält och tobak. I: Arcini, Caroline, Jacobsson, Bengt & Persson, Bodil E. B. *Pestbacken*. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Articus, Rüdiger. 2004. Es hat dieses artige Geschlecht mit dem Mannsvolk gleiches Recht- Frauen und Tabak. I: *Knasterkopf – Fachzeitschrift für Tonpfeifen und historischen Tabaksgenuss* 17/2004. Hamburg: Helms Museums.
- Ayto, Eric G. 2012. *Clay Tobacco Pipes*. Oxford: Shire Publications.
- Bergenskjöld, Eric. 1984. *Nora Bergslag vid 1784 års slut*. Nora: Mossbergs förlag.
- Bergius, Bengt. 1785. *Tal, om läckerheter, Både i sig sjelfva sådana, och för sådana ansedda genom Folkslags bruk och inbillning, Hållet för Kongl. Vetenskaps Academien vid Præsidiij nedläggande, Den 3 Maj 1780*. Stockholm: Johan Georg Lange.
- Bonds, Gunvor. 1980. Clay Pipes from Ryssviken. I: Davey, Peter (red.) *The Archaeology of the Clay Tobacco pipe*. 4, Europe 1. Oxford: British archaeological reports. International series.
- Butler, Judith. 2007. *Genustrubbel. Feminism och identitetens subversion*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Christaller, Veronica. 2010. *Genom dimridån: rökning och pipor som identitetsuttryck från 1600-talet till 1800-talet*. Magisteruppsats. Stockholm: Stockholms universitet.
- Courtwright, David T. 2003. *Vanans Makt: drogernas historia och den moderna världens födelse*. Lund: Historiska media.
- Cordry, Harold V. 2001. *Tobacco: A Reference Handbook*. Santa Barbara: ABC Clio.
- Crenshaw, Kimberlé. 1990. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. I Kairys, David. (red.). *The politics of law: a progressive critique*. New York: Pantheon.
- Dahlin, Michael. 2003. Att dricka tobak: en studie av folket i Döderhults rökvanor under 1600- och 1700-talen. I: *Hembygdsföreningen Oskarshamn-Döderhult Årsskrift 2003*. Oskarshamn: Hembygdsföreningen Oskarshamn-Döderhult.
- de la Motte, Tage. 1955. *Tobaken. Dess första framträdande i Sverige. Olika uppfattningar om tobaksbruket. Tobak och sockenstyrelse*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Dixon, Kelly, J. 2006. Saloons in the Wild West and Taverns in Mesopotamia: Explorations Along the Timeline of Public Drinking. I: Archer, Steven, N. & Bartoy, Kevin M. *Between Dirt and Discussion. Methods, Methodology and Interpretation in Historical Archaeology*. New York: Springer Science + Business Media.
- Duco, Don. 1980. Clay Pipe Manufacturing Processes in Gouda, Holland: A Technical and Historical Review. I: Davey, Peter. (red.). *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV. Europe I*. Oxford.
- Duco, Don. 1987. *De nederlandse kleijpijp. Handboek voor dateren en determineren*. Leiden: Stichting Pijpenkabinet.
- Duco, Don. 2004. *Century of Change: the European Clay Pipe, Its Final Flourish and Ultimate Fall*. Amsterdam: Pijpenkabinet.
- Dunhill, Alfred H. 1981. *The Gentle Art of Smoking*. London: Max Reinhardt Ltd.
- En väl förbättrad tobaks-brödra-ordning från 1730-talet*. 3. upplagan, nystavad och nyillustrerad. (1967). Uppsala: Bokfenix.
- Fairholt, F.W. 1859. *Tobacco: Its History and Associations: Including an Account of the Plant and its Manufacture; With its Modes of Use in all Ages and Countries*. London: Chapman and Hall.

- Gojak, Dennis & Stuart, Iain. 1999. The Potential for the Archaeological Study of Clay Tobacco Pipes from Australian Sites. *Australasian Historical Archaeology*, 17. Sydney: Australasian Society for Historical Archaeology.
- Goodman, Jordan. 1994. *Tobacco in history: cultures of dependence*. London: Routledge
- Gottsegen, Jack Jacob. 1940. *Tobacco: A study of its Consumption in the United States. Dissertation, Columbia University*. New York & Chicago: Pitman Publishing Corporation.
- Ivarsson, Torkel. 2001. *Den gåtfulla kvinnan från Dannike: Ett mossfynd från 1600-talet*. Borås: Civiltryckeriet AB.
- Junhem, Ingrid. 2004. *Prisad planta – om tobaksodling i Sverige 1724-1964*. Bollnäs: Prinfo I&N.
- Kjellberg, Sven T. 1939. Ur tobakens svenska historia. I: Kjellberg, Sven T. (red.). *Kulturen. En årsbok, 1938*. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- Krantz, Claes. 1946. *Den svenska pipboken*. Uddevalla: Hallmans tryckeri.
- Kritpipor: historien kring ett fynd vid Södermalmstorg: utställningskatalog: [Stadsmuseet oktober 85-maj 86]*. (1985). Stockholm: Stockholms stadsmuseum i samarbete med Svenska tobaks AB.
- Kvaal, Sigrd I. & Derry, T.K. 1996. Tell-tale teeth: abrasions from the traditional clay tobacco pipe. *Endeavour* 20:1. Oxford: Pergamon Press.
- Loewe, Walter. 1985. Olof Forsberg – pipfabrikör. I: *Kritpipor: historien kring ett fynd vid Södermalmstorg: utställningskatalog: [Stadsmuseet oktober 85-maj 86]*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum i samarbete med Svenska tobaks AB.
- Loewe, Walter. 1990. *Petum Optimum*. Borås: Norma Bokförlag.
- Loktu, Lise. 2009. *Kritpiper som habitus: en historisk-arkeologisk studie med spesielt hensyn til 1600-tallets Trondheim*. Masteroppsats. Trondheim: Institutt for arkeologi og religionsvitenskap, Vitenskapsmuseet & Norges Teknisk-naturvetenskaplige universitet.
- Lykke, Nina. 2010. *Feminist studies: a guide to intersectional theory, methodology and writing*. New York: Routledge.
- Lönqvist, Niclas Olof. 1924 (1775). *Berättelse om Bara härad 1775*. Författad av Niclas Olof Lönqvist; med efterskrift och anmärkningar utgiven av Gunnar Carlquist. Lund.
- Mesckell, Lynn & Preucel, Robert W. (red.) 2004. *Identities. I: A Companion to Social Archaeology*. Malden, MA.: Blackwell.
- Munthe, Arne. 1940. *Tobakens och tobakshandlingens historia i Sverige*. Stockholm: Ivar Hæggströms Boktryckeri A.B.
- Norlind, Tobias. 1912. *Svenska allmogens lif i folksed, folktro och folkdiktning*. Stockholm: Bohlin.
- Norton, Macy. 2008. *Sacred Gifts, Profane Pleasures: A History of Tobacco and Chocolate in the Atlantic World*. New York: Cornell University Press.
- Nyström, J. Fr. 1882. Fredrik Vilhelm I. *Nordisk Familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi innehållande upplysningar och förklaringar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp*, vol. 5. Stockholm: Gernandts boktryckeri-aktiebolag.
- Olsson, Louise. 2004. *Kritpipor från nordbohusländska gårdar. I: Lindman, Gundela (red.). Gårdar från förr: nordbohuslänsk bebyggelsehistoria utifrån arkeologiska undersökningar av tre medeltida gårdar*. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Oswald, Adrian. 1975. *Clay Pipes for the Archaeologist*. British Archaeological Reports 14. Oxford: Hadrian Books.

- Sandahl, O.T. 1892. Tobak. *Nordisk Familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi innehållande upplysningar och förklaringar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp*, vol. 16. Stockholm: Gernandts boktryckeri-aktiebolag.
- Schulerud, Mentz. 1978. Takk for ilden! I Sejersted, Francis & Strømme Svendsen, Arnljot (red.). *Blader av tobakkens historie: J.L. Tiedemanns tobaksfabrik 1778-1978*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Stenbäck Lönnquist, Ulrika & Welinder, Stig. 2007. Genus och materialitet: Kvinnor, kor, kasa och kritpipor. I: Fahlgren, Siv & Thurén, Britt-Marie (red.). *Genusmaraton 2007 – Mittsveriges genusforskare på frammarsch*. Östersund: Mittuniversitetet.
- Stenbäck Lönnquist, Ulrika & Welinder, Stig. 2008. Cattle, Dung and Clay Tobacco Pipes. I: Chilidis, Konstantinos, Lund, Julie & Prescott, Christopher (red.). *Facets of Archaeology: Essays in Honour of Lotte Hedaeger on her 60th Birthday*. Oslo: Unipub.
- Tellström, Richard. 2012. Slagfältsmåltider i stormaktstidens bildvärld. I: Skoog, Martin (red.). *Mat och krig: Armémuseum årsbok 2012*. Stockholm: Armémuseum.
- Tempel, Benno. 2004. Symbol and Image: Smoking in Art since the Seventeenth Century. I: Gilman, Sander L. & Xun, Zhou (red.). *Smoke: A Global History of Smoking*. London: Reaktion Books.
- Vandkilde, Helle. 2000. Material Culture and Scandinavian Archaeology: A Review of the Concepts of Form, Function and Context. I: Olausson, Deborah & Vandkilde, Helle (red.). *Form, Function & Context: Material Culture Studies in Scandinavian Archaeology*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- van Peima, Beintema. 1690. *Tabacologia, ofte Korte Verhandelenge over de Tabak, desselvs deugd, gebruijk, onde Kennisse: waar door aangeweesen wordt een wegh om lang, vroolijk, ende gezond te leeven*. 's Gravenhage: Levyn van Dyck.
- Welinder, Stig. 1992. *Människor och artefaktmönster*. Uppsala: Societas archaeologica Upsaliensis.
- Åkerhagen, Arne. 1985. *Kritpipor*. Stockholm: Svenska Tobaks AB.
- Åkerhagen, Arne. 1997. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor*. [Haninge]: [A. Åkerhagen].
- Åkerhagen, Arne. 2004. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor*. [Handen: A. Åkerhagen].
- Åkerhagen, Arne. 2008. *Kritpipor funna i Sverige*. [Haninge]: [A. Åkerhagen].
- Åkerhagen, Arne. 2012a. *Den svenska kritpipan: pipor, tillverkare och fynd*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.

Digitalt

- Arwill-Nordbladh, Elisabeth. 2001. *Genusforskning inom arkeologin*. Stockholm: Höskoleverket. Tillgänglig på internet: <http://www.hsv.se/download/18.539a949110f3d5914ec800077760/isbn91-88874-74-5.pdf>. Hämtad: 201013.
- Cessford, Craig. 2001. The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe and the Study of Smoking. I: *Assemblage – The Sheffield Graduate Journal of Archaeology*, 6. Sheffield: University of Sheffield. Tillgänglig på internet: http://www.assemblage.group.shef.ac.uk/issue6/Cessford_text_web.htm. Senast besökt 081113.
- Lindh, Lars. 2012. *Verser i Sanden skrefne medh een Kiäpp - Vislyrik och lätt lyrik från*

- stormaktstiden*. Tillgänglig på internet: <http://www.konkordans.se/A%20%20-%20Verser%20i%20Sanden%20skrefne%20medh%20een%20Kiapp%20B.pdf>.
- Ne.se. Johan Gabriel Werving. *Nationalencyklopedin*. <http://www.ne.se/johan-gabriel-werving>. senast besökt 2013-11-27.
- Rundquist, Solveig. 2013. Stockholm dig unearths 16th century kitchen. *The Local, Sweden Edition*. Tillgänglig på internet: <http://www.thelocal.se/20131119/posh-old-pipes-excite-sdermalm-archaeologists>. Senast besökt 2013-12-01.
- Åkerhagen, Arne. 2006. *Datera en kritpipa: kortfattad beskrivning*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum. Tillgänglig på internet: <http://www.tobaksochtandsticksmuseum.se/Global/Museum/Samlingarna/Kritpipor%20Skrifter/Datera%20en%20kritpipa.pdf>. Senast besökt 071113.
- Åkerhagen, Arne. 2012b. *Kritpipor funna i Sverige och Åland*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum. CD-Rom.

Bilder

Fig. 1. ”Rökande kvinna” av Abraham van Dijck, senare hälften av 1600-talet.

Källa: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Abraham_van_Dijck_1635-1672_Cigarette-smoking_older_lady.jpg

Fig. 2. ”Dansom och rökom” av Carl August Ehrensvärd, slutet av 1700-talet.

Källa: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dansom_och_r%C3%B6kom.jpg

Fig. 3. Tavla föreställande Francis Welch, målad mellan 1788 och 1790 av James Earl. Källa:

<http://www.historicnewengland.org/publications/historic-new-england-magazine/summer-2004/2004SummerPage12.htm>

Fig. 4. Skadat piphuvud turktyp med ”lilla riksvapnet”.

Källa: Arne Åkerhagen 2012 b, s. 350.

Fig. 5. Kritpipor på Nationalmuseet i Köpenhamn. Foto, Robert Bergman Carter.